

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Олена Бойко

**НАРИСИ ЖИТТЯ КИЄВА. 1919 рік:
ПОЛІТИКА І ПОВСЯКДЕННІСТЬ**

Київ 2015

Бойко О.Д.

Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 143 с.

ISBN 978-966-02-7522-5

У нарисах з історії повсякденного життя Києва за різних політичних режимів 1919 року представлено міське самоврядування, стан та функціонування міського господарства і транспорту, забезпечення продовольством та соціально-побутові умови життя киян. Прослідковано зміни у житті міста, пов'язані з ідеологією та соціально-економічною політикою Директорії УНР, радянської влади та білого режиму. Показано настрої мешканців, їхнє ставлення до влади та її політики, громадське життя різних верств населення. Окрему увагу приділено українській громаді міста, національно-культурному життю українців.

ISBN 978-966-02-7522-5

© Інститут історії України
НАН України, 2015

Зміст

Передмова	4
1. Столиця УНР Директорії (грудень 1918 – лютий 1919 рр.).....	6
2. Зміни у житті Києва і киян за радянської влади (лютий–серпень 1919 р.).....	29
3. Повсякденне життя міста в умовах радянського режиму.....	56
4. Під білою владою генерала А. Денікіна: нормалізація життя, настрої та очікування киян (вересень–жовтень 1919 р.).....	84
5. Поглиблення розбіжностей між білою владою та містом (жовтень–грудень 1919 р.).....	102
6. Українська громада Києва за білого режиму (вересень–грудень 1919 р.).....	121
Післямова	140

Передмова

Українська революція (1917–1921 рр.) найбільше досліджена сучасною вітчизняною історіографією в контексті політичної історії. Проте політичні і військові події, існування різних державних утворень на теренах України, діяльність політичних партій не дають повної картини стану тогочасного суспільства. У плані соціальної історії необхідне вивчення повсякденного життя різних класів і верств суспільства в конкретно-історичних умовах різних періодів Української революції.

Населення України в повній мірі відчуло на собі наслідки тривалих соціальних катаклізмів – революцій і воєн 1917–1921 рр. Воно потерпало від військових дій, зміни політичних режимів, економічної нестабільності та радикальних соціально-економічних перетворень. Спад економіки, господарська розруха, різке падіння життєвого рівня, які їх супроводжували, особливо позначилися на житті мешканців великих міст. За нестабільного політичного і воєнного становища рівень і якість життя великого міста завжди погіршуються, адже вони залежать від можливостей місцевої влади забезпечити населення продовольством і паливом, підтримувати нормальне функціонування міського господарства, закладів гуманітарної сфери.

1919 рік обраний для дослідження не випадково, цього року Київ тричі пережив зміну політичної влади. Киянам довелося жити в умовах усіх політичних режимів, які змагалися за владу в Україні – Української Народної Республіки (УНР), Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), білого режиму Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР). За Директорії УНР та УСРР Київ був столицею, за білої влади – регіональним центром. Найдовшим був період радянської влади – майже сім місяців,

тоді як Директорія перебувала у Києві лише півтора, біла влада протрималася три з половиною місяці.

Життя Києва в умовах складних політичних трансформацій 1919 р. в сучасній історіографії спеціально не розглядалося і представлене лише у загальних рисах. Склався певний стереотип, коли столиця згадується лише в контексті політики відповідного політичного режиму. Подібний підхід не створює об'єктивної картини, адже нетривала присутність тієї чи іншої політичної сили не могла миттєво вплинути на уклад міського життя, політичні уподобання мешканців. Такі визначальні чинники, як соціальний та національний склад, культурний рівень населення, розвиток економіки, стан міського господарства не могли змінитися одночасно зі зміною політичної влади. Тому життя великого міста трансформувалося поступово, глибинні зрушення ставали помітними лише із часом.

Пропонована розвідка складається з нарисів історії Києва за різних політичних режимів, у яких представлено повсякденне життя його мешканців: міське самоврядування, стан та функціонування міського господарства і транспорту, забезпечення продовольством, соціально-побутові умови життя киян. Прослідковано зміни у житті міста, пов'язані з ідеологією та соціально-економічною політикою кожного з режимів. Показано настрої мешканців, ставлення їх до влади та її політики, громадську активність різних верств населення. Для Києва, як великого культурного центру, важливою є гуманітарна сфера: середня та вища освіта, преса, громадське життя. Окрему увагу приділено українській громаді міста, національно-культурному життю українців.

Недовгі періоди перебування Києва протягом 1919 р. під тією чи іншою владою практично неможливо відстежити за архівними документами. Тому джерельну базу даної розвідки складає, головним чином, київська періодична преса у поєднанні з джерелами особистого походження – щоденниками, мемуарною літературою та іншими. За браком об'єктивних даних іноді джерелом інформації слугували художня література і твори мистецтва.

1. Столиця УНР Директорії (грудень 1918 – лютий 1919 рр.)

Короткий період перебування Директорії у Києві був настільки насичений політичними подіями, що вони домінують не лише в газетах, а й у щоденникових записах, спогадах сучасників. Повсякденне життя столиці, міське господарство, побут ніби відійшли на другий план і порівняно з іншими періодами висвітлювалися вкрай скупі. Тому й сьогодні для багатьох пересічних українців головним джерелом уяви про життя Києва часів Директорії слугує роман М. Булгакова «Біла гвардія», а також поставлені за ним театральні вистави та фільми. На цій незначній джерельній базі у нарисі відтворено життя столичного міста під владою Директорії УНР.

Повстання проти Гетьмана П. Скоропадського швидко поширилося Україною й набуло всенародного характеру. Наприкінці листопада війська Директорії оточили столицю. Від остаточного удару їх стримувала лише наявність у Києві німецьких військ. Близько трьох тижнів місто перебувало у блокаді, проте це мало позначалося на його внутрішньому житті. Значних негараздів кияни у цей час не відчували. Відносний спокій панував завдяки присутності німецького війська. Постачання продовольства припинилося, але його запасів вистачало для потреб мешканців, хоча ціни й були зависокими. Цілком задовільно працювали електростанція, водопостачання, міський транспорт. Через оголошену мобілізацію були закриті деякі навчальні заклади. Театри продовжували давати вистави, діяли розважальні заклади. Зазнало утисків українське громадське життя – було закрито Український клуб, товариство «Просвіта», Український державний університет, деякі газети.

12 грудня 1918 р. представники Директорії підписали угоду з німецьким командуванням, яка відкривала шлях на Київ. У Гетьмана практично не залишилося вірних йому військ. У ніч на 13 грудня чотири дивізії Осадного корпусу Січових стрільців (до 20 тис. багнетів) полковника Є. Коновальця зайняли позиції на підступах до Києва. Зранку 14 грудня республіканська армія перейшли у загальний наступ. Одночасно створені у підпіллі загони з робітників та військових розпочали повстання у місті. Вони роззброїли гетьманців на Печерську, зайняли Генеральний штаб і Військове міністерство. На Куренівці захопили батарею Сердюцького полку, яка відкрила вогонь по тилах ворожих позицій. Частина гетьманських військ перейшла на бік Директорії. О 13-й годині командувач гетьманського війська генерал О. Долгоруков наказав військам припинити опір і розійтись по домівках. Проте стрілянина тривала до вечора. Серед оборонців переважали офіцери-добровольці, було чимало студентів, гімназистів. Частині з них вдалося втекти й сховатись у родичів і знайомих. Інші організовано попрямували до центру міста, де здалися у полон українським частинам. Ставлення останніх до полонених було у межах тогочасних законів, хоча траплялися випадки розстрілу офіцерів, здебільшого там, де вони відкривали стрілянину вже після капітуляції гетьманської влади. Протягом ночі на 15 грудня місто опинилося під владою Директорії.

У другій половині дня 14 грудня Гетьман П. Скоропадський зрікся влади на користь Ради Міністрів, яка того ж дня передала всю повноту влади в Україні Директорії. Київська міська дума в цей час вважалася розпущеною, замість неї діяла Комісія у справах міського господарства на чолі з І. Дьяковим. Водночас із передачею влади Директорії Рада Міністрів «в інтересах збереження порядку і спокою у місті Києві і захисту інтересів городян» відновила повноваження Міської думи й передала їй управління містом¹.

Після зречення гетьманського уряду владу в Києві перебрав Революційний комітет. Для контролю за діяльністю державного апарату того ж дня ним був призначений тимчасовий урядовий орган – Рада комісарів. Її очолив голова Революційного комітету В. Чехівський, керувати міністерствами були призначені комі-

сари Д. Симонів, М. Галаган, В. Мазуренко, Л. Бобир-Бухановський, П. Пилипчук, Л. Михайлів, М. Ковальський, Д. Донцов, М. Левитський, С. Шелухин, О. Лотоцький, А. Пісоцький, П. Холодний, Б. Мартос, І. Фещенко-Чопівський, Б. Матюшенко, М. Корчинський².

16 грудня командир Осадного корпусу полковник Є. Коновалець своїм наказом оголосив, що до прибуття Директорії йому належить вся повнота влади у Києві аж до проведення обшуків і арештів. Компетенція міського самоврядування обмежувалася суто технічними проблемами, йому було заборонено втручатися у сферу політики. Громадським організаціям з усіх питань пропонувалось звертатися до головної ради Українського національного союзу, яка мала виконувати функції тимчасового політичного представництва населення. Будь-яким громадським організаціям, комітетам та комісіям заборонялося перебирати владні повноваження й наказувалося саморозпуститися найближчим часом³.

Після приїзду Директорії у перших числах січня градоначальником (отаманом) Києва був призначений колишній голова київської міліції П. Богацький, військовим комендантом – підполковник М. Чехівський. Але за умов воєнного стану містом фактично й надалі керував Є. Коновалець. На цей час у Києві ще залишалось до 30 тис. німецького війська. Відповідно до угоди з Директорією воно дотримувалося нейтралітету й у життя міста не втручалось.

Вступ українського війська до столиці різко відрізнявся від минулорічного приходу більшовицької армії М. Муравйова. Вже з 15 грудня відносний спокій у місті встановився завдяки тому, що до Києва увійшли частини Осадного корпусу – регулярного дисциплінованого з'єднання, складеного в основному з галицьких Січових стрільців. В цілому ж утворена з селян-повстанців республіканська армія, що мала багато випадкового елементу, була анархічною й недисциплінованою. Саме такі, майже некеровані командирами загони розташувалися на околицях. В ніч з 15 на 16 грудня в різних районах розпочалися самочинні обшуки й грабунки “місцевої буржуазії”, відбувалися гулянки і бешкети. І хоча 18 грудня у розмові з кореспондентом

газети «Трибуна» Є. Коновалець стверджував, що порядок у місті відновлений і всі каральні заходи відбуваються лише за ордерами законної влади, навести лад і спокій у столиці не вдалося.

Грабунки, напади й здирництва тривали весь час перебування Директорії у Києві, щоправда, на думку відомого українського громадського діяча Є. Чикаленка, «у війська не видно було озлоблення і тої кровожадності та нахальства, яке було в січні у московського більшовицького»⁴. За влучними словами київського адвоката А. Гольденвейзера «зухвалі хулігани поспішали зняти вершки з грошовитої публіки, що понаїхала до Києва за гетьманської влади»⁵. За постановою військової влади в усіх будинках Києва було заведено внутрішню домову охорону. Але зупинити хвилю пограбувань було неможливо. Республіканська армія, здобувши перемогу, розкладалася. Вояки, деякі командири та особливо дезертири, що масово залишали її лави, були вороже налаштовані до міста в цілому й пограбування київських обивателів вважали своєю законною нагородою за правом переможця.

Про загальний стан дисципліни в українській армії свідчив такий красномовний факт: знадобився спеціальний наказ по Осадному корпусу від 15 січня, який забороняв воякам армії УНР стріляти у дроти та ізолятори, оскільки це призводило до щоденних пошкоджень телеграфного зв'язку⁶.

Перемогу над гетьманським режимом Директорія святкувала більше тижня, доклавши для цього зусиль, гідних вирішення важливіших державних питань. За наказом Є. Коновальця 16 грудня був утворений Головний комітет з організації зустрічі Директорії у складі О. Саліковського (голова), М. Синицького (заступник голови), Д. Коліуха (скарбник), А. Крушельницького (секретар), В. Короліва, д-ра М. Кудрицького та ін. Того ж вечора в Українському клубі комітет розробив програму урочистих заходів. Була створена офіційна делегація з 12 представників від державних та громадських установ та організацій. Роль головного розпорядника доручили відомому артисту М. Садовському.

У столиці Директорії влаштували «надзвичайно помпезну зустріч». 18 та 19 грудня були оголошені днями національного свята, не працювали урядові та громадські установи, припинилися заняття у навчальних закладах, були зачинені крамниці. Центральні вулиці прикрашалися національними прапорами та символікою, оздоблювалися ілюмінацією. На це було витрачено значні кошти: Міська управа виділила 10 тис. карб., Київське губернське земство – 20 тис. карб.

Незважаючи на сніг та негоду 19 грудня Київ набув святкового вигляду. На центральних вулицях зібралися юрби народу. На вокзалі потяг із членами Директорії та урядовими установами зустрічав оркестр та почесна варта. Члени делегації виголосили вітальні промови. Від імені дипломатичного корпусу виступили послы Туреччини та Фінляндії. Далі «все це двинулося з прапорами до Софійської площі, посередині їхали автомобілі з новим урядом, а ззаду й попереду йшло військо – піхота, кіннота, гармати, яке робило колосальне враження». Настрій присутніх свідок подій Є. Чикаленко охарактеризував як «більше більшовицький, ніж національний»⁷. Нову владу вітало православне духовенство, на площі пройшло богослужіння, дзвонили церковні дзвони. Відбувся військовий парад, члени Директорії, лідери українських партій виступили з промовами.

Увечері усі чотири українських театри Києва давали безкоштовні спектаклі для військових. 21 грудня театральні діячі влаштували на честь Директорії урочисту виставу в Оперному театрі. Були показані фрагменти із драматичних творів, у яких грали видатні українські актори М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський та ін. Під час вистави В. Винниченку й С. Петлюрі влаштували 10-хвилинну овацію. За наказом Директорії Державний драматичний театр впродовж трьох днів підготував присвячену революційним подіям виставу за п'єсою В. Винниченка «Між двох сил». Уряд виділив театру 37 тис. карб., комплекти військових одностроїв, рушниці, револьвери, кулеметні стрічки тощо. Прем'єра відбулася 30 грудня і мала величезний успіх. З огляду на воєнний стан усі вистави починалися о 18-й і закінчувалися о 21-й годині. Під час зустрічі

Директорії товариство «Українфільма» провело фільмування події. Кінохроніка «В'їзд Директорії» з 30 грудня демонструвалася у кінотеатрі Шанцера на Хрещатику⁸.

Коротке перебування Директорії у Києві запам'яталося киянам перш за все двома святковими та однією жалобною урочистими маніфестаціями. Директорія ухвалила з почестям поховати загиблих під Мотовилівкою Січових стрільців у Києві. Організацією траурної церемонії займався комітет, створений при Українському клубі. Напередодні акції в газетах було опубліковано звернення Українського національного союзу до українців із закликом взяти участь у вшануванні пам'яті «лицарів Української Народної Республіки». Похорон відбувся 19 січня 1919 р. на державному рівні за відповідним регламентом і протоколом. У ньому взяли участь члени Директорії, Головний отаман, міністри уряду, командування Осадного корпусу, військові частини, делегації від установ і організацій. Жалобна хода, яка пройшла від вокзалу центральними вулицями до місця поховання у Царському саду, зібрала величезну масу людей. Невідповідність події рівню її відзначення кидалася в очі перш за все українському громадянству. Цікаву трактовку цих заходів Директорії подав представник поміркованого українства В. Андрієвський: «Щоби нагадати, кому слід, що влада ще має силу, вона уряджувала демонстрації свого війська, на яких воно виступало в повнім складі і в повнім озброєнню, навіть з усіма гарматами»⁹.

День проголошення злуки – 22 січня 1919 р. – також був оголошений святковим, не працювали установи, школи й крамниці. Місто знов набуло святкового вигляду: вивішено державні прапори, будинки прикрашено килимами й плакатами з вишиванками та малюнками. Вхід із Володимирської вулиці на Софійський майдан прикрашала тріумфальна арка із великим панно зі старовинними гербами Наддніпрянської України та Галичини. Зранку тут зібралися військові частини, численні делегації різних установ і відомств, студенти й учні. Грали оркестри, з київських церков прибули хори, люди заповнили майдан та прилеглі вулиці. Урочистості почалися опівдні, коли з'явилися депутати Трудового конгресу, члени Директорії,

делегатія ЗУНР, міністри уряду, дипломатичний корпус, духовенство. Представник ЗУНР вручив голові Директорії вірчу грамоту УНРади, яку попередньо було зачитано українською та французькою мовами, щоби підкреслити присутнім представникам іноземних місій міжнародне значення документу. Був оголошений Універсал соборності. Урочистості завершилися банкетом в Українському клубі, святкування у місті тривало до вечора.

Директорія, яка позиціонувала себе демократичною владою, офіційно не вдавалася до масових репресій проти представників попереднього режиму. За її наказом були заарештовані гетьманські міністри, деякі високопосадовці, за антиукраїнську діяльність – єпископи Антоній та Євлогій. Їхню долю мав вирішити суд. Було звільнено багато службовців державного апарату, по міністерствах відбувалися «чистки» від гетьманців. Уряд ухвалив накласти на «Протофіс» контрибуцію у розмірі 500 млн. карб., але до втілення в життя справа не дійшла. Взагалі якогось бажання помсти до гетьманців і у влади, і в українського громадянства не спостерігалось. Газета «Нова Рада» нагадувала про милосердя до переможених і закликала владу дотримуватися закону УЦР про скасування смертної кари.

Терор проти своїх опонентів не був введений Директорією в ранг державної політики, але окремі його випадки (в газетах був поширений евфемізм «ексцеси») відбувалися і були відомі киянам. Ганебно і підступно у ніч з 20 на 21 грудня був вбитий колишній головнокомандувач гетьманської армії генерал Ф. Келлер із двома ад'ютантами. Під час переведення полонених з Михайлівського монастиря до готелю «Версаль» на Софійській площі вони були застрелені вартовими «за спробу втечі». При цьому в генерала було забрано велику суму грошей та коштовну нагородну шаблю. Гроші безслідно зникли, шаблю військові подарували С. Петлюрі. Генерал безумовно був політичним ворогом режиму, проте його вбивство засуджувало й українське громадянство. Усі розуміли, що вбито його було саме через гроші.

20 грудня невідомий військовий підрозділ розгромив приміщення профспілкових робітничих організацій на вул. Трьохсвя-

тительській, 19. Нападники пограбували будинок і влаштували пожежу, збитки від цього склали до півмільйона карбованців. 23 грудня Київська рада профспілок разом з представниками УСДРП утворили комісію для розслідування інциденту, провадилося й офіційне слідство, проте винні «не були встановлені». Надалі, у глухих місцях Києва – ярах біля Кирилівської лікарні, паркових зонах, на Володимирській гірці знаходили трупи, в основному тих, до кого мала претензії українська влада – гетьманських офіцерів, більшовицьких діячів. У жодному випадку слідство не знаходило винних й списувало усе на невідомих бандитів і грабіжників. Містом поширювалися чутки, що до вбивств має причетність комісія М. Ковенка*, й у такий спосіб Директорія розправляється із своїми ворогами. Таємні терористичні акти викликали в звичайного обивателя не так страх, як «роздратування й обурення»¹⁰.

Напругу у відносинах Директорії із київським громадянством викликала невизначеність долі полонених офіцерів – захисників гетьманської влади. За наказом Є. Коновальця одразу було звільнено учнів, студентів та примусово мобілізованих. Частину офіцерів-добровольців спочатку утримували у залі Купецького зібрання під опікою Міжнародного (Данського) червоного хреста. Потім усіх зібрали у будинку Педагогічного музею, де перебувало до 4 тис. осіб, скупчених у непристосованому приміщенні. Вони були забезпечені харчуванням, медичною допомогою, не зазнавали знущань та тортур, мали побачення із родичами. Генералів та полковників утримували окремо у Лук'янівській в'язниці. Офіцери сподівалися, що їм дозволять виїхати з України, щоби приєднатися до Добровольчої армії.

Директорія, яка не визначилась у власному зовнішньополітичному курсі, просто не знала, що з ними робити далі. Обвинувачення як такого офіцерам не висувалося, тому їх поступово звільняли – за протекцією, на прохання родичів, за хабарі тощо. Миську думу непокоїло становище полонених добровольців,

* Верховна слідча комісія по боротьбі з контрреволюцією, головою якої став М. Ковенко, була утворена у грудні 1918 р. при міністерстві юстиції УНР.

вона вважала, що їх треба звільнити і зверталася з таким проханням до влади. Члени управи, зокрема М. Зарубін, регулярно відвідували полонених. До Педагогічного музею навідувався й Є. Коновалець, спілкувався з представниками ув'язнених, обіцяв негайно звільнити важкохворих. Становище ускладнилося, коли 27 грудня пізно увечері біля будинку музею стався потужний вибух. Було вибито шибки, розбито скляну баню центральної зали, загинуло два козаки з охорони. Серед офіцерів було близько 60 поранених розбитим склом, яких відправили до лікарні чорноробів під охорону німецького війська. Хто був винний, залишилося нез'ясованим, але вибух змусив владу скоріше позбутися полонених. 30 грудня близько 600 офіцерів, яким Директорія не дозволила виїхати на Дон і Кубань, відправили до Німеччини¹¹.

Міське самоврядування було відновлено у складі, обраному в серпні 1917 р. Головою Міської управи залишався присяжний повірений Є. Рябцов, член російської Партії соціалістів-революціонерів, головою Думи – В. Дрелінг. У цілком цивілізований спосіб 16 грудня відбулась передача справ від Державної комісії у справах міського господарства Києва до демократичного міського самоврядування. Голова комісії І. Дьяков передав усі фінансові та інші справи щодо міського господарства у відносному порядку. Наступного дня 17 грудня Є. Коновалець викликав до себе Є. Рябцова і попередив, що оскільки у місті діє воєнний стан, Думі слід утримуватись від втручання у політику.

Міська управа приступила до виконання своїх обов'язків. На її першому робочому засіданні 20 грудня Є. Рябцов доповів, що становище у столиці поступово нормалізується, місто перебуває під потрібною охороною: військової влади, республіканської міліції та організованої домовими комітетами внутрішньої охорони. Він визнав, що внаслідок кількох змін політичної влади міське господарство перебуває у розхитаному стані.

Вважаючи воєнний стан тимчасовим явищем, думці просили Директорію не обмежувати їхню діяльність лише господарськими питаннями. Під час наступного засідання вони мали телефонну розмову з В. Винниченком, який запевнив їх, що Директорія не буде заперечувати проти обговорення Думою політичних питань за винятком відносин України з Росією¹².

Газети повідомляли, що у роботі Думи спостерігався значний абсентеїзм, ледь збирався кворум у 40 осіб, засідання відбувалися в атмосфері загальної байдужості. Повноваження цього складу Міської думи припинялися 1 січня 1919 р., але проведення нових виборів на підставі закону УЦР від 27 квітня 1918 р. відкладалося до липня 1919 р. Замість членів управи, що вибули, були введені нові. 29 грудня зібралось заборонене за часів Гетьманату губернське земське зібрання, яке обрало новий склад губернської земської управи.

Проблеми життєзабезпечення столиці військова влада залишила Міській думі. У тогочасних газетах вдалося знайти лише кілька наказів Є. Коновальця, які стосувалися повсякденного життя міста. 27 грудня він видав розпорядження власникам будинків негайно очистити вулиці і подвір'я від снігу і льоду. Міське господарство у грудні-січні ще працювало відносно задовільно. В середині січня департамент палива міської управи отримав значний кредит, що дозволило створити необхідний запас палива для поточних потреб. Технічним службам вдавалося забезпечувати водопостачання 18 годин на добу із 6-годинною перервою вночі. Водогін і каналізація мали запас палива на місяць. В основному забезпечувала потреби міста електростанція, хоча її запаси палива часом скорочувалися до критичного стану. За умов дефіциту твердого палива технічне керівництво підприємства переобладнало його на опалення дровами і тирсою. Працював трамвай, який мав 2-тижневий запас палива.

Зі зняттям облоги помітно поліпшилося продовольче постачання. 16 грудня комісар продовольчих справ Б. Мартос дав розпорядження про негайний підвіз продуктів, заготовлених на станціях поблизу Києва. 19 і 20 грудня прибуло 89 вагонів хлібопродуктів, з яких 23 вагони борошна і 23 збіжжя було виділено для населення¹³. Пішли на спад ціни, що підскочили в умовах облоги. Місто отримало достатній запас борошна для випікання хліба, з 18 грудня був збільшений хлібний пайок. Ціна на хліб, яка сягала 2.20 карб. за фунт, знизилася до 1.50 карб. Наприкінці січня місто мало запас хліба на 35 днів.

В'їзд і виїзд з Києва контролювалися міліцією і відбувалися за спеціальними перепустками. Але селян, що везли продукти,

вільно пропускали до міста. Напередодні Нового року і різдвяних свят на київські ринки було завезено достатньо м'яса, сала, птиці, риби, овочів тощо. Завезли багато ялинок і ялинкових прикрас. Важлива роль у забезпеченні продовольчого постачання, як і раніше, належала кооперації. Кооперативи отримали 50-мільйонний кредит для придбання немонополізованих продуктів. Як завжди, найбільш активним був «Дніпросоюз», рада якого ухвалила відпускати товари зі своїх складів безпосередньо всім кооперативам, громадським організаціям і домовим комітетам Києва. Для постачання населенню з Галичини завезли гас і нафту¹⁴.

Першим кроком нової влади стало скасування наслідків діяльності своїх попередників. Ще до остаточної перемоги повстання 14 грудня ревком утворив комісію зі звільнення політв'язнів за участі представників Міської думи. Протягом двох наступних днів вона звільнила майже 600 в'язнів, затриманих за адміністративні правопорушення. Комісар судових справ наказав Київській прокуратурі звільнити також засуджених за політичними мотивами, серед яких переважали учасники селянських повстань проти гетьманської влади.

Було скасовано робітниче законодавство Української Держави – обіжник міністра праці Ю.Вагнера від 24 червня 1918 р., що суттєво урізав компетенцію профспілок, права робітників на страйки та інші протести. З 23 грудня було відновлено трудове законодавство УНР, знову з'явилися біржі праці. З приходом Директорії власники припинили виробництво на низці заводів і фабрик – Південноросійському машинобудівному, гвоздильному, заводі Млашевського, «Ауто». У відповідь на скаргу профспілки металістів військова влада заборонила заводоуправлінням припиняти виробництво без її дозволу і наказала відновити діяльність закритих після 14 грудня підприємств та поновити звільнених робітників¹⁵. Відбулося кілька спільних засідань Суозіфа* з представниками профспілок, де йшлося про укладання колективних договорів. Власники підприємств погодилися на значні поступки робітникам. Для здійснення нагляду за

* Союз українських об'єднань заводчиків і фабрикантів.

трудохим законодавством відділ праці Міської управи створив комісію з представників профспілок та підприємців¹⁶.

Дума переглянула постанови комісії І. Дьякова та скасувала ті, що не відповідали демократичним принципам самоврядування. Було скасовано цензовий закон про вибори до Міської думи, анульовано гетьманський квартирний закон, а укладені згідно нього договори між господарями та квартиронаймачами вважалися недійсними. При цьому, оскільки квартирна плата суттєво знижувалася, переплачені гроші зараховувалися як платня наперед¹⁷.

Наказом уряду була скасована державна варта, замість якої створювалася народна міліція. У Києві пропонувалося звільнити усіх правоохоронців, щоби позбутись «москвофілів та сексотів Аккермана». Проте, ознайомившись із діяльністю Київського карно-розшукового відділення варти, військова влада дійшла висновку, що воно не брало участі у політичних репресіях, а займалося виключно боротьбою з бандитизмом. Тому співробітникам було запропоновано повернутися до виконання попередніх обов'язків¹⁸.

Неоднозначна ситуація виникла з київською періодичною пресою. Припинили вихід усі російські газети, від чорносо-тенних до демократичних, які за Гетьманату виступали проти Директорії. У перший же день була закрита ліберально-демократична «Киевская мысль», яка відверто називала повстання Директорії «авантюрою», республіканське військо – «бандою» і вітала відновлення єдиної Росії. 23 грудня було закрито газету «Свободная мысль» за фейлетон П. Фінка «Про сидорову козу», у якому йшлося про прикру долю російської інтелігенції за різних політичних режимів. Виходили лише «Последние новости» – єдиний часопис, який за Гетьманату дуже обережно висловлювався на адресу повстання та його лідерів. Друкарні закритих російських газет були реквізовані й передані українським часописам. Подібні дії Є. Чикаленко назвав «мародерськими».

Посилаючись на военний стан, Директорія фактично скасувала свободу зібрань, слова і друку. Будь-які збори могли відбуватися лише з дозволу штабу Осадного корпусу. Влада

попередила, що несанкціоновані збори будуть розігнані, а організатори притягнуті до карної відповідальності. Заборонялися друк і розповсюдження всякого роду прокламацій і відозв. Наказом від 27 грудня Є. Коновалець запровадив обов'язкову реєстрацію преси. За іншим наказом від 31 грудня усі періодичні видання мали отримати дозвіл від міністра у справах інформації О. Назарука, після цього зареєструватись і проходити попередню цензуру¹⁹. Усі друковані органи зобов'язувалися друкувати накази по Осадному корпусу.

З українських газет виходили «Нова Рада», «Робітничка газета», «Народня воля», відновилися «Боротьба», з'явилися нові видання – «Трибуна» (загальнодемократична газета, редактор З. Біський), «Трудова республіка», армійські газети «Ставка», «Український козак» та інші. З 31 грудня припинила вихід газета «Відродження», яка не бачила сенсу свого існування у попередньому форматі. Натомість з'явилася «Україна» – політичний, економічний, літературний та науковий часопис (видавець В. Самійленко).

Через сувору цензуру населення перебувало майже у повному інформаційному вакуумі. Відсутність у газетах правдивої інформації щодо становища в Україні та за кордоном породжувала масу домислів і чуток. Навіть у щоденнику Є. Чикаленка, добре знайомого із багатьма представниками керівної верхівки УНР, зустрічається маса, отриманої з сумнівних джерел недостовірної інформації. Фейлетоніст «Робітничої газети» писав, що «обиватель мучиться над газетним аркушем і на всі боки міркує, що воно робиться на світі божому. Чи так гарно, як пишеться, чи трохи гірше»²⁰.

Відсутність російського друкованого слова викликала незадоволення як російської демократії, так і пересічних киян. Такої ж думки були й українські помірковані кола. З огляду на відсутність російських газет «Нова Рада» деякий час друкувалася також і в російському варіанті. Російським аналогом газети «Трибуна» став «Столичний голос», заявлений як «безпартійна демократична газета, що стоїть на українській платформі» (редактори З. Біський та О. Саліковський). Надалі засновувалися нові російські газети демократичного спрямування (звісно, що

про праві не могло бути й мови) – «Согласие», «Новая искра», «Наш путь», «Заря» та інші, але існували вони недовго. Приміром, газета «Наш путь» була закрита за матеріали з негативною оцінкою дій Антанти²¹.

Життя Києва залишалося поза увагою Директорії та уряду, зайнятих загальними проблемами зовнішньої та внутрішньої політики. Помітна фігура у політичних і військових колах УНР, командир Осадного корпусу Є. Коновалець мав надто багато справ, щоби серйозно опікуватися проблемами столиці. «Притчею во язицех» став його широковідомий наказ від 31 грудня про зміну вивісок, який надовго залишився в пам'яті киян. Є. Коновалець наказав у 3-денний термін позбутися усіх російських вивісок та написів – державних, громадських, приватних і до 18 січня замінити їх українськими. Невиконання каралося значним штрафом²². З цього приводу Є. Чикаленко записав у щоденнику: «Директорія підняла боротьбу з ь та ы... Піднялася в городі суєта, повна комізму і драматизму: робочі і матеріал надзвичайно дорогі, люди не знають української мови, бігають шукають знавців і всі кленуть, проклинають українську владу, бажаючи їй швидше згинутьі»²³. Взагалі усю колотнечу із зміною вивісок можна охарактеризувати, як «багато галасу даремно». На прохання Міської думи термін виконання наказу було подовжено ще на тиждень, а згодом влада під тягарем нагальних проблем втратила до цього інтерес. Як сучасники, так і деякі історики згадували про цей безглуздий наказ як зразок безпорадності урядових структур Директорії.

Побутувала думка, що Є. Коновалець видав його під впливом емоцій – ніби галицьке військо дуже обурювалося з приводу неукраїнського вигляду столиці УНР. 11 січня він також наказав столичному отаманові в порозумінні з Міською думою і київською «Просвітою» скласти наглядову комісію для українізації зовнішнього вигляду Києва: зміни назв вулиць, площ, пам'ятників, вивісок тощо²⁴. Звісно, до виконання цього справа також не дійшла.

Складно уявити громаду Києва як єдине ціле, особливо в часи соціальних і національних катаклізмів. Але усі верстви мешканців були єдині в одному – незадоволенні владою

Директорії. Кияни обурювались відсутністю порядку і спокою, поведінкою республіканської армії, бездіяльністю військової влади в управлінні містом й небажанням віддати його Міській думі. Негативно сприймалися обмеження свободи слова, друку, жорстка цензура тощо. Інші причини негативного ставлення до влади та його рівень були різними у мешканців різних соціальних та національних верств.

Наближені до гетьманської адміністрації політичні і громадські діячі, військові, велика буржуазія, особливо приїжджі з Росії, були налякані радикалізмом української влади, яку вважали більшовицькою. І хоча вони не зазнали від неї безпідставних репресій і утисків, масово тікали з Києва на південь – в Одесу, Крим, на Дон і Кубань.

Міські середні верстви також не підтримували відверто ліву соціальну програму української влади. Зневажливе ставлення Директорії до середнього класу, інтелігенції виявилось у Декларації Директорії від 26 грудня, законі про вибори до Трудового конгресу України (ТКУ). Культурна еліта в УНР була позбавлена виборчих прав і усунута від влади. Особливо гостро це відчувалося у Києві – столиці і великому культурному центрі. У більшості безпартійна, інтелігенція не мала таких загальних громадських об'єднань, як робітники і селяни. Намагання нашвидкуруч вдатися до самоорганізації успіху не мали. Кілька спроб провести передвиборні збори київської «трудої інтелігенції» фактично провалилися. Вибори до ТКУ по інтелігентській курії пройшли мляво, за мінімальної участі службовців міністерств, адвокатів, лікарів, інженерів, професури тощо.

Київські робітники не сприймали Директорію, яка, проголошуючи більшовицькі гасла, таємно знищувала більшовицьких діячів і збиралася воювати з РСФРР. Радянська історіографія явно перебільшувала масштаби переслідувань більшовицьких організацій «буржуазно-націоналістичною» владою у Києві. Як видно з матеріалів київських газет за часів Директорії вони почувалися досить вільно. У середовищі київських робітників більшовицька агітація була найпоширенішою. Саме під її впливом постало питання про вибори Ради робітничих депутатів у Києві. В робітничих колах не було однастайності, багато хто

вважав, що для захисту прав робітників достатньо профспілок. Тоді як ліві елементи наполягали, що інтереси робітничого класу може відстоювати лише Рада робітничих депутатів. Такої ж думки був і голова Директорії В. Винниченко, коли 23 грудня на зустрічі з представниками Центрального бюро профспілок дав дозвіл на обрання ради за умови, що вона буде займатися виключно робітничими питаннями²⁵.

Вибори пройшли на київських заводах і фабриках на початку січня 1919 р. й засвідчили неабиякий вплив більшовизму на робітників. Причому за більшовицьких депутатів проголосували й колишні прихильники поміркованих соціалістів (Бунду, меншовиків), незадоволені забороною російської преси, примусовою українізацією тощо. Газети констатували надзвичайне поширення більшовицьких настроїв. Наочно це виявилось під час виборів делегатів до ТКУ по робітничій курії. Більшовики агітували проти конгресу, відтак у виборах делегатів на робітничий з'їзд не брали участі 85% робітників міста. В результаті на Київський губернський робітничий з'їзд 16-17 січня, який обирав членів ТКУ, прибуло лише 174 делегати замість 1000²⁶.

На відміну від Центральної Ради, яка змогла порозумітися з національними меншинами і зробити їх своїми союзниками, Директорія відверто проігнорувала російську демократію. В умовах значної переваги росіян та євреїв серед міського населення України це був її серйозний прорахунок. У Києві, де російські соціалістичні партії мали значну підтримку населення, хибність такого кроку розуміли і російська, і українська демократія. Читачі української «Трибуни» та її російського аналога «Столичного голоса» назвали єдність української та неукраїнської демократії нагальною проблемою сьогодення²⁷.

В ході революції світогляд російської демократії змінювався. Залишаючись політичними антагоністами більшовиків, меншовики, есери, єврейські соціалісти ставали прагматичнішими у національному питанні. У першому числі російської газети «Заря» від 6 січня 1919 р. зазначалося, що українська самостійність не може слугувати перепорою у змаганні усіх демократичних елементів за торжество демократії: «Демократи – не більшовики, які проголошують самовизначення і заливають

кров'ю країну, що самовизначилась... Якщо Україна не бажає бути частиною Росії, вона має бути самостійною. ...І якщо Україна розбудовується як держава, неукраїнська демократія, що залишається у межах України, повинна сприяти цьому процесу»²⁸. Саме, «національно-революційна» хода Директорії завдала їй здобути підтримку неукраїнської частини мешканців Києва.

Єврейська громада міста була занепокоєна анархічно-погромними настроями українських вояків, зокрема, проявами антисемітизму. У столиці вони майже не відчувалися, хоча й траплялися поодинокі «ексцеси», спрямовані проти євреїв. Але після хвилі погромів на початку січня у Київській та Волинській губерніях заможне єврейське населення почало масово тікати з навколишніх містечок до столиці під захист Директорії та Головного отамана військ УНР. Серед євреїв запанували тривожні настрої. Єврейська рада запровадила самооподаткування населення з метою допомоги постраждалим, а 30 січня оголосила днем жалоби в пам'ять жертв погромів.

Українська громада Києва підтримувала Директорію вже тому, що ця влада була національною. Українці масово брали участь в офіційних урочистостях та маніфестаціях у столиці. Із приходом Директорії знову активізувалося українське громадське життя, дехто навіть порівнював ентузіазм українства із першими днями революції у березні 1917 р. Були відновлені Український клуб, «Просвіта», почали виходити раніше закриті газети. У чотирьох українських театрах спектаклі йшли з аншлагами. Постали нові мистецькі колективи – Симфонічний оркестр ім. М. Лисенка, Державна хорова капела О. Кошиця. Видавництва «Час», «Криниця», «Січ», вид-во «Дніпросоюзу» випускали значними накладками твори українських класиків, підручники, пропагандистську літературу.

Водночас підтримка українською громадою Директорії не була беззастережною. На думку поміркованого українства встановлений республіканський режим у плані демократії мало чим відрізнявся від гетьманського. Воно засуджувало цькування відомих політичних і культурних діячів, що раніше працювали у владних структурах, масові звільнення дрібних службовців дер-

жавного апарату. Інтелігентні кола не сприймали загального настрою на дискримінацію російської культури, що демонструвала влада. Звичайно, примусову українізацію у вигляді зміни вивісок можна було б віднести до прикрих курйозів. Але точилися дискусії щодо ліквідації щойно створеної Української академії наук, закриття російських університетів, переведення усієї початкової і середньої освіти на українську мову. Проти цього рішуче виступали публіцисти «Нової Ради». П. Стебницький у статті «Іржава зброя», С. Єфремов у двох статтях під промовистими назвами «Націоналістичне ліквідаторство» та «Ще про ліквідаторство» намагалися довести хибність шляху руйнування й заборони, до якого вдаються лише ті, хто не здатен працювати й будувати нове²⁹.

Наприкінці січня 1919 р. в столиці знову стало неспокійно. Грабежі й бандитизм посилювались внаслідок швидкого відступу частин армії УНР з Лівобережжя. Дисципліна в армії невпинно падала, після поразки під Броварами лава дезорганізованого війська посунула на Київ, у місті бешкетували дезертири. Криміногенна ситуація загострилася також через втечу злочинців з розгромлених під час останніх боїв повітових тюрем. Проте, за свідченням мешканців, більшість «нальотів» здійснювали люди у військовій формі³⁰.

Від початку січня, щойно Директорії вдалося налагодити залізничне сполучення, розпочався масовий виїзд з міста. Заможна публіка з Петрограду й Москви, яка минулого року покинула радянську Росію і знайшла притулок у Києві, тепер масово тікала на південь під захист Добровольчої армії та союзників. Виїжджали й налякані перспективою соціалістичних перетворень заможні кияни. За влучними спостереженнями А. Гольденвейзера, «песимісти, які вважали, що від'їжджають надовго», прямували із німецькими ешелонами через Польщу до Берліну, тоді як «оптимісти, що розраховували на швидке визволення та допомогу союзників, їхали до Одеси. Від'їжджали за великі гроші і за великі хабарі». Наскільки глибоким був цей процес, йтиметься у подальшому викладі.

Безпорадність української влади, стрімке розкладання армії не залишали надії, що Київ вдасться відстояти у боротьбі з

більшовиками. З середини січня почався масовий виїзд українських політичних і громадських діячів, які цілком резонно побоювались «червоного терору», деякі «перетворювались для цього на послів і аташе»³¹. Водночас чимало освітян і діячів культури залишалося у Києві. Вони сподівались, що цілком аполітичним національно-культурним установам буде дозволено працювати за радянського режиму³².

Директорія приховувала становище на фронті, місто перебувало у полоні чуток. Поштовхом до паніки серед киян став початок самочинної евакуації державних установ та службовців у 20-х числах січня. Найгучніший скандал стався 27 січня в губернській земській управі, коли її голова М. Стасюк, не передавши справ, разом з трьома членами правління зник невідомо куди. Ще до оголошення офіційної евакуації у місті залишилося лише троє членів уряду УНР – голова В. Чехівський, військовий міністр О. Греков та міністр транспорту П. Пилипчук³³.

28 січня Директорія телеграфно зажадала від урядовців повернутися до виконання своїх обов'язків. Щоби заспокоїти населення, Центральне інформаційне бюро Директорії офіційно спростувало повідомлення про наближення більшовиків до Києва. У заяві йшлося, що «ці чутки не мають під собою жодних підстав, безпосередньої небезпеки для міста немає». Є. Коновалець також підтвердив, що Києву нічого не загрожує, і паніка серед киян є цілком безпідставною. На підтримку його слів Головний комітет УПСФ навіть видав звернення до населення, запевняючи, що жодних підстав для страху, паніки і втечі з Києва не існує³⁴.

Але вже наступного дня Є. Коновалець повідомив кореспондентам газет, що українська влада залишить Київ за кілька днів, Січові стрільці будуть захищати підступи до столиці, щоби можна було провести евакуацію, боїв у місті, напевне, не буде.

Стан влади і армії в останні дні перебування Директорії в Києві не дозволяв не лише відстояти місто, а й підтримувати лад у ньому. Тому на вимогу місцевого самоврядування державні органи почали поступово передавати йому владні повноваження³⁵. 25 січня комендант Києва підполковник М. Чехівський дав дозвіл домовим комітетам організувати внутрішню домову

охорону з чоловічого населення від 18 до 50 років й пообіцяв надати зброю. Міська дума утворила комісію з охорони міста³⁶. 28 січня остання домовилась з Є. Коновальцем, що військові передадуть Думі всю владу в місті – громадське управління, продовольчу справу, міліцію. Також мала функціонувати місія Міжнародного (Данського) Червоного хреста.

На черговому засіданні 29 січня Дума (під головуванням Є. Рябцова, за участі представників єврейської громади та Центродому*) призначила керівником самооборони міста А. Павлова та начальником штабу С. Чикаліна. 1 лютого комітет банків виділив на охорону міста 250 тис. карб., зробили пожертви й приватні особи. Коштів вистачало, але бракувало озброєння. У домових комітетів було лише 2 тис. одиниць вогнепальної зброї на 11 тис. садиб³⁷. 2 лютого міське самоврядування перебрало на себе управління київською міліцією, керівництво якої майже все втекло, і отримало її майно. Загони самооборони чисельністю у 525 осіб встановили у місті денну варту³⁸.

30 січня Міській управі було передано продовольчу справу. Міністерство продовольства УНР відрахувало 20 млн. карб. кредиту на продовольство і виділило мешканцям Києва продуктів на 7 днів із розрахунку 1/3 фунта борошна й 1/4 фунта крупи на день, які передбачалося розподіляти через Центродом та крамниці кооперативу «Городской потребитель». Міністерство фінансів дозволило вільний продаж цукру для киян³⁹. На початок лютого місто мало запас хліба на 35 днів.

В цей час у Києві відбувалося гуртування прорадянських сил. 29 січня більшовики та представники соціалістичних партій (ліві російські есери, ліві українські есери і соціал-демократи, Бунд, об'єднані єврейські соціалісти та інші) утворили військово-революційний комітет (ВРК). Він встановив контроль над робітничими околицями – Шулявкою, Солом'янкою, Деміївкою, де були створені робітничі загони самооборони⁴⁰. Отже, порядок у місті забезпечувався спільними діями самоврядування та робітничих організацій.

* Центральний керівний орган об'єднання домових комітетів Києва.

У ніч на 1 лютого розпочалася офіційна евакуація. Припинився рух пасажирських потягів, відходили лише урядові та військові ешелони. Слідом за Директорією місто покинули державні установи УНР, наступного дня через нього у відносному порядку відступила армія. 3 лютого штаб Осадного корпусу та комендатура залишили місто. Напередодні Є. Коновалець наказав самообороні взяти під контроль Лук'янівську в'язницю, державний банк, державну скарбницю, телефонні станції, продовольчі і горілчані склади. Порядок забезпечувався виключно силами самооборони, у місті зберігався відносний спокій. Не вдалося відстояти 3 лютого напад на Лук'янівську в'язницю, хоча на допомогу робітничій варті прийшла міська самооборона. З тюрми втекло близько 800 кримінальників. Усього їх було понад 900, проте 130 тікати відмовилися⁴¹.

З цього часу протягом чотирьох днів місто залишалося без влади й контролювалося лише самоврядуванням. Життя ніби зупинилося, не працювали урядові та громадські установи, банки, крамниці, навчальні заклади, транспорт, промислові підприємства. Настрій мешканців у ці дні був нервовий, тривожний – не маючи достовірної інформації, вони користувалися «фантастичними чутками» з непевних джерел. Казали, що червоні війська вже у Микільській Слобідці і Дарниці. Миттєво зросли ціни на хліб – замість 1.60 його продавали за 2-2.30 карб. Зникли продукти на ринку та у крамницях. Перехожих на вулицях майже не було. Візники залишались вдома, побоюючись реквізиції коней. Натомість у пролетарських районах настрої був бадьорий. Київ чекав на зміну влади.

Відтворення загальної картини життя Києва за Директорії УНР показало, що влада із громадянством існували ніби паралельно, не перетинаючись. Аргументоване пояснення такому феномену дав публіцист «Робітничої газети», відомий діяч УСДРП В. Садовський у статті «До характеристики сучасної влади». Проаналізувавши хід антигетьманського повстання, він стверджував, що повстанський рух мав виразно селянський характер, тоді як міста України, міська демократія весь час займали вичікувальну позицію. Отже, перемога повстання була перемогою села за майже повного нейтралітету міста.

«Револуційна влада, здобувши Київ, не змінила свого складу й характеру: вона так і лишилася селянською, порозуміння з міською демократією не сталося, майже ніякої підпори в місті, в міських класах вона не має», – резюмував В. Садовський⁴². Перебравши на себе владні повноваження у столиці, військова влада залишалася далекою від реального життя Києва.

¹ ЦДАВО України. Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 2.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Док. і мат. У 2 т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 87.

³ Нова Рада. – 1918. – 18 грудня.

⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). – К., 2011. – С. 227.

⁵ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. В 22 т. – Т. 6. – М., 1991. – С. 234.

⁶ Робітничка газета. – 1919. – 19 січня.

⁷ Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 228.

⁸ Українська Ставка. – 1919. – 3 січня.

⁹ Андрієвський В. 3 минулого. – Т. II. – Берлін, 1923. – С. 93.

¹⁰ Там само. – С. 79-84.

¹¹ Трибуна. – 1918. – 25 грудня; 1919. – 11 січня; Гуль Р. Киевская эпопея (ноябрь–декабрь 1918 года) // 1918 год на Украине. – М., 2001. – С. 217-226.

¹² Трибуна. – 1918. – 21, 24 грудня.

¹³ Українська Ставка. – 1918. – 21 грудня.

¹⁴ Робітничка газета. – 1918. – 27 грудня; там само. – 1919. – 3, 7 січня.

¹⁵ Нова Рада. – 1919. – 2 січня.

¹⁶ Согласие. – 1919. – 1 января; Робітничка газета. – 1919. – 1 січня; Столичный голос. – 1919. – 12 января.

¹⁷ Робітничка газета. – 1918. – 25 грудня.

¹⁸ Согласие. – 1918. – 30 декабря.

¹⁹ Нова Рада. – 1919. – 2 січня.

²⁰ Робітничка газета. – 1919. – 25 січня.

²¹ Робітничка газета. – 1918. – 31 грудня; Столичный голос. – 1919. – 11 января.

²² Нова Рада. – 1919. – 2 січня.

²³ Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 238.

- ²⁴ Україна. – 1919. – 14(1) січня.
- ²⁵ Столичный голос. – 1918. – 18 декабря; Трибуна. – 1918. – 24 грудня.
- ²⁶ Заря. – 1919. – 6 января; Столичный голос. – 1919. – 21 января.
- ²⁷ Столичный голос. – 1919. – 7 января.
- ²⁸ Заря. – 1919. – 6 января.
- ²⁹ Нова Рада. – 1919. – 31 січня, 2 лютого.
- ³⁰ Україна. – 1919. – 29 січня.
- ³¹ *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний. – С. 234-235.
- ³² Трибуна. – 1919. – 5 лютого.
- ³³ Столичный голос. – 1919. – 30 января; Робітнича газета. – 1919. – 30 січня.
- ³⁴ Робітнича газета. – 1919. – 29 січня; Україна. – 1919. – 29 січня.
- ³⁵ Народня воля. – 1919. – 30 січня.
- ³⁶ Україна. – 1919. – 26 січня.
- ³⁷ Наш путь. – 1919. – 4 февраля.
- ³⁸ Трибуна. – 1919. – 29, 31 січня, 4 лютого.
- ³⁹ Наш путь. – 1919. – 30, 31 января.
- ⁴⁰ Робітнича газета. – 1919. – 30 січня.
- ⁴¹ Наш путь. – 1919. – 4 февраля.
- ⁴² Робітнича газета. – 1919. – 25 січня.

2. Зміни у житті Києва і киян за радянської влади (лютий–серпень 1919 р.)

Джерельну базу даного нарису значно звужує відсутність вільної преси. За радянського режиму крім більшовицьких виходили лише газети «прорадянських» політичних партій, представлених у Київській раді робітничих депутатів. Відсутність свободи слова і друку, сувора цензура значно обмежували інформаційне наповнення радянських газет. В них бракує об'єктивної інформації про стан суспільства, настрої різних верств населення, їхнє ставлення до чинної влади.

Пам'ятаючи минулорічний жахливий штурм Києва загонами М. Муравйова, громадськість міста із наближенням Червоної армії робила усе можливе, аби запобігти його повторенню. Громадські діячі, знані кияни пропонували своє посередництво у припиненні військових дій. Усі боялися артилерійських обстрілів, а найбільше переймалися тим, що місто буде зайняте анархічними напівпартизанськими загонами, яких у Червоній армії вистачало так само, як і в армії УНР. Члени Ради робітничих депутатів, які контактували з червоним командуванням, повідомили, що умовою залагодження конфлікту мирним шляхом є здача міста «без пострілу». 2 лютого влада УНР остаточно вирішила здати Київ без оборонних боїв у місті. Зважаючи на це, 3-4 лютого Міська дума вирішила вступити в переговори зі штабом радянських військ.

4 лютого українські війська відступили з Дарниці, відійшли Брест-Литовським шосе і залишили Київ. Вранці 5 лютого члени Міської думи Є. Рябцов, М. Коган та Л. Слуцький під прапором Червоного хреста приїхали у Бровари на переговори з командуванням Українського фронту. Вони повідомили, що після відходу армії УНР місто залишилося без влади й прохали, аби

до нього увійшли регулярні частини Червоної армії. Їм відповіли, що завтра вранці до міста увійдуть Богунський і Таращанський полки. До цього часу владу в місті має здійснювати виконком Київської ради робітничих депутатів, представники якого вже зустрічалися з командуванням і отримали відповідні інструкції¹.

Того ж дня передові загони «червоних» увійшли до Києва, основні сили вступили до міста 6 лютого. За традицією, що склалася в часи революції, їм було влаштовано урочисту зустріч, щоправда, набагато скромнішу, ніж при в'їзді Директорії. З 9-ї години ранку Хрещатик від Думської до Царської площі почав заповнюватись киянами, серед яких переважали симпатичні більшовиків. Привітати Червону армію зібралися делегації соціалістичних партій, робітничих організацій, фабрик і заводів під червоними прапорами із написами «Вся влада радам». Близько 10-ї години на Олександрівську вулицю з Подолу у супроводі оркестру підійшли передові частини Богунського і Таращанського полків на чолі з командирами М. Щорсом та В. Боженком. Біля Миської думи їх вітав виконком Київської ради на чолі з А. Бубновим. Була присутня й делегація Думи на чолі з Є. Рябцовим. Урочистості фільмувалися для кінохроніки.

Святкування перемоги продовжилося 12 лютого. На Хрещатику перед будівлею «Гранд-готелю» відбувся військовий парад. Його приймав голова РНК УСРР Х. Раковський за участі командування Українського фронту Червоної армії – В. Антонова-Овсієнка та Ю. Щаденка. Богунський і Таращанський полки були нагороджені червоними прапорами, а їхні командири – золотою зброєю. В неділю 16 лютого відбувся урочистий похорон «жертв боротьби за встановлення влади рад в Україні». Вже традиційно жалобна хода пройшла від Анатомічного театру по вулицях Фундуклеївській, Володимирській, Жиянській, Великій Васильківській та Хрещатику. У ній взяли участь військові частини, профспілкові організації, мешканці робітничих районів. На 5 платформах везли 22 домовини. На траурному мітингу в Маріїнському парку виступили А. Бубнов, М. Скрипник, інші партійні та радянські діячі. Першою була похована Галя Тимофєєва (1896–1919) – учасниця більшовицького підпілля Києва². Усе відбувалося досить стримано, без зайвого пафосу.

Вже в день вступу військ до Києва в Оперному театрі відбулося перше засідання нових органів влади. Було відновлено владу Ради робітничих депутатів, до її перших зборів владні повноваження передавались виконкому, більшість у якому мали більшовики на чолі з А. Бубновим. Серед 18 членів виконкому 5 місць отримали українські партії боротьбистів та незалежників, які підтримували радянську владу³.

Наступного дня були оприлюднені російською мовою перші накази нової влади. До виконкому, що розташувався у «Гранд-готелі» на Хрещатику, переходили всі адміністративні, господарські та економічні важелі керівництва містом. Управління в районах міста перебрали районні ВРК, які діяли у межах колишніх поліцейних дільниць. Проте перші дні влади фактично уособлював комендант міста та начальник залоги – командир Богунського полку М. Щорс⁴. Він скасував усі розпорядження попередньої влади, оголосив поза законом членів Директорії і уряду. У Києві запроваджувався стан облоги, з 7-ї години вечора до ранку обмежувалося пересування містом. Підрозділам міської варти дозволялося розстрілювати грабіжників на місці. Заборонявся продаж спиртних напоїв. Комендант наказав відновити роботу громадських установ, відкрити магазини.

Зміна влади в Києві відбулася без вуличних боїв, проте спалахів насильства уникнути не вдалося. Складна криміногенна ситуація, що склалася у місті ще до приходу червоних військ, погіршилася масовою втечею кримінальників з Лук'янівської в'язниці. Почастішали випадки грабунків, «нальотів», подекуди вночі зчинялася випадкова стрілянина. Через низьку дисципліну у червоноармійських частинах поширеними стали бешкети, самочинні обшуки й реквізиції «буржуїв», прояви антиєврейських погромних настроїв. Свідок тогочасних подій згадував: «Більшовики віддали місто на потік і пограбування Таращанському і Богунському полкам»⁵. За повідомленням комісара київської міліції богунці й таращанці здійснювали «самочинні обшуки, грабунки, вбивства». Коли ж вони розстріляли чотирьох міліціонерів, виконком звернувся до ревтрибуналу Богунського полку з вимогою розслідувати злочинні дії й покарати солдатів, які творять безчинства. Як «попередження іншим» за вироком

трибуналу було розстріляно 30 тарашанців⁶. 13 лютого М. Щорса, який явно не впорався зі своїми обов'язками, змінив на посаді коменданта Києва досвідченіший керівник Немцев.

Образ легендарного червоного командира, створений О. Довженком у фільмі «Щорс», насправді був мало схожий на справжнього М. Щорса. Під час зйомок О. Довженко запросив людей, які особисто знали командира. На зауваження одного з них, що справжній Щорс таким не був, режисер відповів: «Якщо зніmemo добре, повірять, що був». Отже, О. Довженко, виконуючи політичне замовлення влади, долучився до створення одного з численних міфів радянської історії⁷.

Влада заходилася наводити лад. Були розформовані загони самооборони, причому виконком наказав власникам підприємств сплатити робітникам за пропущені робочі дні. Охорону міста перебрала на себе міліція на чолі з більшовицьким комісаром А. Тютчевим. 9 лютого приступила до виконання обов'язків ЧК, усі обшуки й арешти вважалися законними лише за її ордерами. Було оголошено, що злочинці, які не повернуться до Лук'янівської тюрми у 3-денний термін, будуть розстріляні на місці. У заяві голови уряду УСРР Х. Раковського засуджувалися прояви антисемітизму, «поширеного не лише серед робітників і селян, а й серед червоноармійців»⁸.

На вулицях збільшилася кількість патрулів, почастишала перевірка документів, було видано наказ про заборону самочинних обшуків та реkvізицій, суворо каралися погромні дії проти євреїв. В результаті цього частину кримінальників було затримано, і після 20 лютого злочинність пішла на спад. Із 20 лютого були закриті усі «злочні місця» – розважальні заклади на кшталт кабаре, кафешантанів та театрів-вар'єте, за винятком надзвичайно популярного у місті театру-кабаре «Підвал Кривого Джіmmі», який відрізнявся тонким художнім смаком⁹.

Місто поступово поверталось до мирного життя. Відкрилися установи і крамниці, повернулися до занять навчальні заклади, запрацювали пошта й телеграф. З фінансових установ було дозволено поновити роботу лише кооперативним банкам та ощадкасам. Проте скористатись своїми заощадженнями кияни не могли, оскільки з рахунків дозволялося знімати лише

1000 карб. на місяць або 250 карб. на тиждень. Невдовзі відновився залізничний рух на Харків і Полтаву. З 24 лютого виїзд з Києва на деякий час було обмежено у зв'язку з накладеною на буржуазію контрибуцією. Згодом він став вільним, пересічні громадяни сплачували за перепустку на виїзд 3 карб., члени профспілок – 1 карб. З 11 червня рух поїздів, крім службових і військових, припинився.

Про певне толерантне ставлення радянської влади до населення у цей період свідчив дозвіл на діяльність у Києві відділення Міжнародного Червоного хреста – цілком аполітичної організації, метою якої була допомога жертвам громадянської війни. У ньому діяли три відділи: медичний, допомоги ув'язненим та допомоги родинам ув'язнених. Співробітники допускалися в усі місця, де утримувалися політв'язні – відділення міліції, Лук'янівську тюрму, ЧК. Червоний хрест організував власний шпиталь при товаристві «Швидкої допомоги»¹⁰.

8 лютого відбулося перше засідання Київської ради робітничих депутатів. Із демократичним самоврядуванням було покінчено, за класовим принципом у виконавчому органі радянської влади була представлена лише незначна частка населення міста. Більше того – склад виконкому не відповідав складу Ради робітничих депутатів. З 35 місць комуністи отримали 22 (понад 60%), УПЛСР – 3, Бунд – 5, ОЄСРП – 3, УПСР (боротьбистів) – 3, УСДРП (незалежних) – 1, тоді як представлені у раді російські есери, меншовики, Поалей-Ціон взагалі не отримали місць у виконкомі. Незалежники вважали несправедливим надання лише 1 мандату фракції, яка мала в раді 25 зареєстрованих членів, й відмовилися від участі у виконавчому органі¹¹. Про обмеження представництва політичних партій у виконкомі порівняно з обраною робітниками радою йшлося у критичному матеріалі щодо початку діяльності ради у першому номері есерівської газети «Новое народное дело». Газета зазначала, що така політика радянської влади веде до її ізоляції не лише від усього суспільства, але й від широких мас робітників¹².

Натомість Миську думу одразу було розпущено. Для керівництва міським господарством виконком призначив колегію. А от Миську управу радянська влада пропонувала залишити як

технічний орган для виконання своїх прямих обов'язків. Управа на такі умови не погодилася й ухвалила працювати лише до передачі справ радянським органам. 13 лютого колегія міського відділу виконкому прийняла документацію і касу Міської управи від її попереднього складу і стала фактичним керівником міського господарства. Зі складу управи вийшли голова Є. Рябцов та його заступник А. Гінзбург. Окремі її члени залишилися як технічні керівники відділів управління¹³. Свої господарські функції деякий час виконувала губерньська земська управа.

На думку київської студентки – сучасниці подій – «однією з найбільш диких сторін більшовизму» була «відсутність вільної преси»¹⁴. Радянська влада ліквідувала головні принципи демократії – свободу слова та друку. За постановою виконкому були дозволені газети лише тих політичних партій, які офіційно перейшли на платформу радянської влади. Таким чином, залишилися газети «Киевский коммунист» (КП(б)У), «Народная воля» (Селянська спілка), «Червоний прапор» (УСДРП-нез.), «Найецайт» (ОЄСРП), «Борьба» (боротьбисти) та «Борьба» (УПЛСР). Почали виходити «Известия Киевского Совета рабочих депутатов» (згодом «Известия ВУЦИК»). Решта періодичних видань, навіть безпартійні і цілком аполітичні, була ліквідована. Виконком не дав згоду на видання часописів соціалістичних партій «Народное дело» (російських есерів), «Новая жизнь» (меншовиків) та «Цайт фраге» (Бунд). Майно закритих газет переходило до виконкому, який контролював також усі типографії та папір для друку¹⁵.

Партія соціалістів-революціонерів дістала дозвіл на видання нового органу, проте газета «Новое народное дело» (замість «Народного дела») була закрита вже після появи 9 лютого її першого числа. Така ж доля спіткала у березні й часопис «Неделя» (колишня «Свободная мысль»). Газета була закрита після виходу першого номеру, а її справу було передано до ревтрибуналу¹⁶. В подальшому партії неодноразово зверталися до виконкому, проте дозволу на видання своїх друкованих органів не отримали. Загострення політичного протистояння між радянською владою та українським національним рухом

призвело згодом до закриття у березні-квітні українських газет «Народня воля», «Червоний прапор» та «Боротьба».

В часи більшовицького режиму населення Києва перебувало в інформаційній блокаді, не знаючи, що відбувається не лише у світі, а й за межами міста. В. Вернадський згадував: «Надзвичайно важке й дивне становище. Ніхто нічого не знає. Зовсім відрізані від світу. Газети переповнені брехнею й зосереджені на дрібних проблемах. Київ сповнений чуток. Надійшли найбільш достовірні відомості при перевірці виявляються неправдивими...»¹⁷.

Цього разу прихід Червоної армії відбувся без бомбардувань та розстрілів, проте мешканці знову зазнали лиха від війська, хоча й не такого страшного. Богунці і таращанці розмістилися не в казармах, а у приватних помешканнях в центрі міста. Разом із наданням житла на господарів був покладений обов'язок забезпечувати квартирантів білизною, годувати та всіляко обслуговувати. Для заможних киян такі вимоги були б не надто обтяжливими, якби не зухвала поведінка військовиків. Пияцтво, бешкети, неприхований грабіж, шантаж і погрози тримали киян у страху й покорі. За свідченням очевидців, 400 червоноармійців, що поселилися у величезному будинку Гінзбурга на вул. Інститутській (два 12-поверхові корпуси, близько 3 тис. мешканців) вже за кілька годин довели його до жахливого антисанітарного стану та влаштували стрілянину¹⁸. Ще важче було задовольняти забаганки червоноармійців тим городянам, чії квартири і статки були не надто великими. «Перші тижні перебування більшовиків у Києві по всьому місту стояв справжній стогін від вимог та знущань, які доводилося переносити мешканцям від своїх нових постояльців», – згадував сучасник подій. Робітничо-селянська влада демонструвала свавілля та зневагу до пересічних громадян. Солдатські постой тривали кілька тижнів, потім армія залишила Київ й продовжила наступ. Солдатів гарнізону переселили у казарми, оскільки «самим більшовикам стало зрозуміло, що перебування у «буржуазних квартирах» занадто розбещує їх і відбиває будь-яку охоту служити»¹⁹.

Другий прихід більшовиків до Києва відрізнявся від короткого першого у 1918 р. не лише з військового боку. Тепер радянська влада почувалася впевненою у своїй силі, перемагала

на фронтах, мала досвід класової боротьби з буржуазією. Від зруйнованого революцією «старого світу» у Києві тоді ще залишалися значні матеріальні ресурси, які робітничо-селянська влада безконтрольно «експропріювала» та з максимальною енергією витрачала на власні потреби.

Ще наказом коменданта М. Щорса домовим комітетам пропонувалося здати холодну та вогнепальну зброю. Одразу за цим по місту прокотилася хвиля повальних обшуків, офіційно спрямованих на пошук зброї. Насправді у такий спосіб відбулась перша, негласна й неофіційна, «експропріація» у заможних мешканців грошей, коштовностей, продуктів харчування тощо. При цьому міліції і ЧК активно сприяли міські низи. Радянська влада вперто роздмухувала соціальний антагонізм між «панамі й пролетарями». Їй вдалося зробити своїми союзниками куховарок, покоївок, двірників, які шпигували за господарями, робили доноси й наклепи, допомагали при обшуках. Якщо зважити, що домашню прислугу мала не лише велика буржуазія, а й середній клас (вчителі, лікарі, інженери, чиновники), цей соціальний конфлікт набув широких масштабів. Становище господарів ускладнювалося тим, що вони не могли ані звільнити, ані виселити прислугу без дозволу профспілки, яка, звичайно ж, виступала на боці своїх членів.

Радянська влада приділяла значну увагу культурним цінностям. Вони одразу ж вилучалися там, де господарі виїхали або були заарештовані. За наказом коменданта Києва власникам колекцій предметів старовини і мистецтва та книгозбірень пропонувалося до 20 лютого подати відомості про них. Все це бралось на облік. Невиконання наказу загрожувало власникам конфіскацією й передачею старожитностей до музеїв та громадських бібліотек. Газети згадували про передані до Української національної бібліотеки книгозбірні проф. В. Іконнікова (20 тис. томів) та проф. Голубева. Щоби врятували бібліотеки та твори мистецтва діячі культури, музеї, наукові заклади подавали до виконкому прохання про видачу охоронних грамот на випадок обшуків і реквізицій. Президія виконкому ухвалила повідомити усіх, що нікому таких грамот не видає²⁰.

Масштабним цілеспрямованим класовим заходом радянської влади проти буржуазії стало стягнення контрибуції із заможних громадян міста. 12 лютого фінвідділ виконкому зібрав представників об'єднань промисловців і фінансистів («Озіфу», «Суозіфу»), комітету банків, Всеросійського товариства цукрозаводчиків та інших установ) і повідомив про стягнення єдиного надзвичайного податку на користь радянської влади. Формальною причиною голова Київради А. Бубнов назвав вивіз Директорією готівки з київських банків. В ультимативній формі він зажадав від фінансистів, великих і дрібних підприємців зібрати у 8-денний термін 200 млн. карб., при цьому 100 млн. мали бути внесені за 3 дні, решта – протягом 5 днів²¹. Цікаво, що від контрибуції звільнялися київські кооперативи, оскільки кооперацію радянська влада вважала перехідним етапом до соціалістичного господарювання.

Зібрати таку значну суму в стислий термін було нереально. Заможні громадяни не поспішали із виплатами, протягом перших трьох днів було зібрано лише 10.387 млн. карб., протягом 10 днів – 21 млн. карб. 25 лютого фінансовий відділ виконкому зібрав оподаткованих осіб у приміщенні Державного драматичного театру. Голова ЧК І. Сорін погрожував у разі невиконання контрибуції вдатися до репресій. Частина присутніх відразу було затримано як заручників. Були заарештовані члени сімей тих, хто виїхав з міста. Щоправда, згодом 150 жінок та 200 дітей було звільнено. На 1 квітня сума контрибуції, внесеної буржуазією Києва, досягла 40 848 млн. карб., щоденні надходження складали 150-200 тис. карб. 3-під арешту було звільнено 107 осіб, що сплатили контрибуцію²².

До наступних зборів боржників 29 квітня була зібрана лише чверть контрибуції, борг становив 155 млн. карб. Фінансові органи погрожували застосувати кругову поруку. У районах міста працювали спеціальні уповноважені ЧК, які тримали під контролем надходження грошей від боржників. Списки неодноразово уточнювалися, коригувалися, було дозволено вносити податок коштовностями, іноземною валютою. Але, попри загрози й репресії, збір контрибуцій і надалі проходив мляво.

Газета «Известия ВУЦИК» у спеціальному додатку до номеру за 3 червня надрукувала повні списки усіх обкладених

контрибуцією із даними про суму податку, майновий стан або характер занять. Аналіз цих списків, до яких увійшли 723 особи, дає багато цікавої інформації щодо соціального обличчя київської буржуазії влітку 1919 р. Суми податку були різні, від мінімальної у 10 тис. до максимальної у 1,5 млн. карб. Привертає увагу незначна кількість великих за розміром стягнень (від 100 тис.) – їх було усього 30. Найбільший податок (1,5 млн. карб.) накладався на «спадкоємців Терещенка», другий за розміром (1,4 млн. карб.) – на А.Є. Гельфмана (?); на двох осіб – по 1 млн. карб., ще на одного – 650 тис. карб.

Загальна картина була такою:

більше 100 тис. – 4%

30-100 тис. – 20%

10-20 тис. – 76%

Можна зробити висновки, що практично вся велика буржуазія полишила місто. Відсутність у списках заможного громадянства з Москви й Петрограду свідчить про те, що вони, так само як і місцева еліта, встигли виїхати. Отже, у Києві на цей час переважала середня і дрібна буржуазія, на яку саме й припав головний тягар надзвичайного податку. Єдиного критерію у визначенні соціального статусу цієї групи не існувало. Найчастіше зустрічалися промисловці, купці, підрядчики, власники магазинів, домовласники, інженери, лікарі, адвокати. Згадувалися «жінка професора», «жінка комерсанта», «вдова й діти», «зять Леванта», «спадкоємці» тощо. Близько 70% списку склали єврейські прізвища.

Наступ на буржуазію тривав. Сучасник згадував, що оскільки радянська влада почувалася в цей час впевнено, «особливої жорстокості вона не виявляла, розстрілів майже не було, а займалася вона здебільшого тим, що вимотувала в населення душу своїми наказами»²³. Слідом за контрибуцією 13 лютого був виданий наказ коменданта міста за № 20, який вимагав «взяти на облік усі буржуазні будинки, особняки тощо для переселення в них робітників з притонів і халуп. Буржуазні класи переселити й скупчити». На виконання цього наказу комендант міського Центрального району дав доручення районним комісарам Двірцевої, 1-ї і 3-ї Либідської, 1-ї і 2-ї Старо-

київської дільниць за допомогою місцевих комісарів за тиждень зібрати відомості про панські помешкання та особняки. Фабрично-заводським комітетам пропонувалося створити районні робітничі комісії для обстеження житла і переселення робітників²⁴.

Але, за слухним зауваженням того ж таки киянина, робітники й біднота поставилися до наказу недовірливо, тому «виселити буржуазію і вселити бідноту було однаково важко». До того ж існувала можливість врятуватися від виселення за допомогою знайомих та хабарів. «Вчора нас хотіли виселити з квартири. Тільки протекція колишнього репетитора Ф.П., який завідує житловим відділом, врятувала нас», – записала киянка у щоденнику²⁵. Найперше реквізиції підлягали квартири, залишені мешканцями, окремі кімнати у великих квартирах. Заселялися до них не робітники з нетрів, а переважно радянське керівництво, військові, співробітники ЧК. Надалі виконком неодноразово ухвалював рішення про переселення робітників у буржуазні квартири, але на практиці це були поодинокі випадки, що не стали поширеним явищем.

Столицею УСРР на момент встановлення радянської влади у Києві був Харків. Від попередньої київської влади залишилися кадри міністерств та відомств УНР. Навіть без міністрів, провідних фахівців та документації ці органи могли бути корисними радянській владі хоча б тому, що там були зібрані досвідчені управлінці різних галузей господарства. Проблема була актуальною в плані перспективи переїзду уряду до Києва, адже керівництво УСРР поки не визначилося щодо столиці. З огляду на це виконком заборонив займати приміщення центральних установ, взяв міністерства під контроль і призначив до них радянських комісарів: по військовому міністерству – М. Любченка, А. Бубнова, Дехтяренка; МЗС – Г. Михайличенка, Ю. Мазуренка; фінансів – Новаківського; освіти – А. Драгомирецького, Й. Хейфеца; продовольства – Тараненка, Бреслера, Горбенка; промисловості – Ковтуна; шляхів – Завального, праці – Кагана; МВС – М. Авдієнка, М. Чернявського²⁶. Їхнім завданням було контролювати службовців, здійснювати нагляд за будинками та державним майном. Комісари наказали службовцям міністерств негайно приступити до роботи.

За часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського урядовий державний апарат мав цілком пристойні та комфортні приміщення, які збереглися за Директорії і до встановлення радянської влади використовувалися за призначенням. Проте робітничо-селянському уряду цього було недостатньо. Одразу після остаточного рішення про переїзд уряду УСРР до Києва набуло масового характеру виселення киян з квартир у центрі міста. Було ухвалено влаштувати урядове містечко у Липках, тому під «ущільнення» призначався весь центр міста – вулиці Прорізна, Михайлівська, Мала Житомирська, Пушкінська, Олександрівська, Катеринінська, Анненківська, Трьохсвятительська, Костьольна, Мерингівська, Ольгинська, Володимирська, Виноградна, Бібіковський бульвар, Фундуклеївська, Левашовська, Єлизаветинська й Банкова. Наказувалося повністю звільнити особняки. У будинках більше 4-х поверхів – звільнити один поверх, більше 7 – два поверхи. Під помешкання для членів ВУЦВК та уряду було обрано великий будинок на розі Бібіковського бульвару та вул. Пушкінської.

Вищі державні органи – ЦВК Рад, Раднарком та наркомат закордонних справ розташувалися у Маріїнському палаці, там само мешкало і їхнє керівництво. На вул. Інститутській, 40, де була резиденція Гетьмана, а згодом Директорії, перебував голова РНК Х.Раковський із особистою канцелярією. Наркомпрод зайняв будинок по Хрещатику, 6, а також готелі «Імперіал» та «Петроград». Наркомвійськсправ розташувався у будинках по Хрещатику, 28, Прорізній, 2 та Музичному пров., 1, НКВС – на Лютеранській, 22. Всі ці будинки були повністю відселені.

Із переведенням державних структур до Києва виникла потреба у розселенні численної армії радянських чиновників. Протягом тижня було взято на облік і розподілено усі залишені буржуазією квартири та майно. У рекордно стислий термін – за 48 годин – повністю виселили будинок Гінзбурга. Деяким мешканцям надали житло в інших районах, але більшість не отримала нічого. Квартири вони залишали вмебльованими та обладнаними, із собою було дозволено забрати лише мінімум особистих речей²⁷.

Далі настала черга звільнення громадських будівель. Губернське земство виконувало важливі управлінські функції: відпо-

відало за соціальне забезпечення (пенсійна каса, лікарні, дитячі притулки), пожежну охорону, утримувало мережу спеціальних професійних шкіл тощо. Влада принципово вирішила скасувати земські установи й передати їхні обов'язки відповідним власним органам. Передбачалося зробити це поступово, але виконком накинув оком на новий гарний будинок губернського земства по вул. Володимирській і терміново зажадав від управи звільнити 45 кімнат з обладнанням та меблями. Відділи виконкому, не чекаючи результатів роботи ліквідаційної комісії, поспіхом зайняли приміщення управи, при цьому викидаючи просто в коридор майно й фінансові документи²⁸. Так само займалися приміщення закритих газет, партійних та громадських організацій тощо.

Переїзд уряду до Києва почався з кінця березня. До цього часу змінився зовнішній вигляд Києва. Було знято українські вивіски, там де вони ще залишилися, жовто-блакитні прапори замінено на червоні. З будинку Міської думи прибрали зображення Михаїла-архангела. Заперечення киян, що це не релігійний символ, а лише герб міста, не було взяте до уваги. Знесли пам'ятники Олександрю II, Миколі I, Іскрі та Кочубею, ген. Дрентельну, ген. Бобринському, залишки пам'ятника Столипіну на Думській площі, бюст Столипіна на його могилі. Замінили вивіску на університеті Св. Володимира, який став називатися «Вища школа УСРР».

22 березня виконком ухвалив перейменувати 32 вулиці, площі і парки міста. З'явилися вулиці В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Лібкнехта, Р. Люксембург, Комуністична, Січневого повстання, бульвар Т. Шевченка, площі Революції, III Інтернаціоналу, Червона, Радянська тощо. Перейменування тривали й надалі. Цікаво, що вулицею Леніна спочатку збиралися назвати Фундуклеївську, але потім перейменували Мерингівську²⁹. Мабуть серед членів виконкому були ще такі, хто знав про визначні заслуги губернатора І. Фундуклея перед містом. За межами здорового глузду було надання імен К. Лібкнехта Оперному й В. Леніна – міському драматичному театру.

Помітно змінився й загальний вигляд міста. Київські вулиці завжди були багатолюдними, «за гетьмана на Хрещатику не

можна було проштовхнутись і публіка була набагато елегантніша, ніж зараз». Тепер кількість народу на вулицях зменшилася, серед перехожих, за свідченням очевидців, стало зовсім мало гарно чи просто охайно вбраних людей. Чоловіки переважно носили солдатські шинелі, шкіряні куртки, чорні картузи. Дами змінили капелюшки на хустки. У такий спосіб заможні мешканці намагалися надати собі «демократичного вигляду»³⁰.

Соціальна політика радянської влади мала виразно класовий характер й була спрямована проти буржуазії. В свою чергу буржуазія намагалася якщо не протистояти, то принаймні пристосуватися до неї. Деякий час це їй вдавалося. 1919 р. представники середнього класу в Києві не саботували радянську владу, а охоче йшли до неї на службу. Київська студентка записала з цього приводу у щоденнику, що «при їхній (радянській – *О.Б.*) системі треба або емігрувати, або поступати до них на службу. Інакше при зростаючій дорожнечі можна буде померти з голоду»³¹. Київ був центром великого бізнесу, але радянська влада ліквідувала притаманну йому інфраструктуру. Непотрібні пролетарській державі установи великого капіталу – банки, акціонерні й страхові товариства, адвокатські контори – були закриті, а їхні численні службовці залишилися без засобів до існування. Більшовицька влада створила у Києві величезний бюрократичний апарат центральної, місцевої губернської та міської влади. Керівні посади обіймали члени більшовицької партії, серед яких було багато випадкових, малоосвічених, а іноді зовсім молодих людей, відвертих авантюристів. Тоді як апарат потребував фахівців відповідних галузей із вищою освітою, а також юристів, бухгалтерів і просто освічених людей для канцелярської роботи. Кожна радянська структура створювала свій агітаційно-пропагандистський або культурно-освітній відділ, у яких масово отримували посади освітяни.

Автори мемуарів і щоденників, згаданих у даній розвідці (вчений, педагог, адвокат, студентка, жінка із заможною сім'єю), попри негативне ставлення до радянської влади, перебували або на службі на своїх попередніх посадах, або у новостворених радянських структурах. Їхні спостереження дають уяву про

характер цієї служби. По-перше, радянські органи взяли на облік фахівців різних галузей, яких в разі потреби могли примусово залучити до служби. В усі службові розпорядження, навіть ділові й суто технічні, втручався місцевий осередок комуністичної партії. Таким чином комуністи контролювали роботу будь-якої установи. У відповідь фахівці, що отримували вказівки від неосвічених людей, віддячували їм халатним ставленням до службових обов'язків.

Адвокат А. Гольденвейзер за порадою колеги став юрисконсульту у губраднаргоспі, де працювало до 2 тис. службовців. Він згадував про величезну армію юристів в установі, де кожна служба мала власний юридичний відділ: «Наш ... підвідділ не був завалений роботою. По совісті, для виконання всієї нашої роботи було б достатньо одного юриста, і, мабуть, з огляду на бюрократичну переписку – діловода. Але вірний радянським принципам, наш підвідділ обслуговувало спочатку шість, а згодом п'ять співробітників. Вільний час ми присвячували реєстрації декретів й т. п. «корисній» діяльності. Відсиджувати шість, а згодом при мілітаризації вісім годин доводилося. При повній неможливості заповнити цей час, ми, як гімназисти, читали книги, принесені з дому. Ми скоро засвоїли чиновницьку психологію, захищали свої штати й ставки і не скаржилися на відсутність роботи»³².

До служби буржуазію спонукали не лише меркантильні інтереси а й можливість захистити себе від репресій режиму: отримати охоронну грамоту на квартиру, бібліотеку, уникнути мобілізацій. Близькість до влади, де процвітали хабарництво і протекція, давала можливість врятувати за гроші життя близьких та знайомих. За наявними вимогами на радянську службу приймали лише осіб, що «перебувають на радянській платформі»³³. Але на практиці достатньо було усних заяв про лояльність до влади або рекомендацій, допомагали також вже згадані протекція і хабарі.

Наприкінці березня розпочалась кампанія з т. зв. «чистки» державних установ від «ворогів радянської влади, класово чужих елементів». Водночас передбачалося скорочення надзвичайно роздутого бюрократичного апарату, зрозуміло, за рахунок

«контрреволюційних елементів». Перша глобальна «чистка» була проведена у Наркоматі пошти й телеграфу. 29 березня усі співробітники були звільнені, 31 березня почався набір нових службовців із суворими вимогами щодо класового походження, майнового стану, ставлення до радянської влади тощо³⁴.

Кампанія набирала обертів. Нею керувала створена виконкомом 4 червня комісія із надзвичайними повноваженнями – аж до розпуску та звільнення усіх службовців. «Чистці» підлягали як центральні, так міські радянські установи, штати яких при цьому планувалося скоротити на 25%³⁵. З'явилися т. зв. «чорні дошки» зі списками звільнених із відповідними коментарями. Виявлених класових ворогів і контрреволюціонерів передавали до ЧК та Ревтрибуналу. Одночасно у пресі розгорнулась кампанія проти буржуазії й інтелігенції. Газета «Известия ВУЦИК» закликала до «нещадного викорінення мерзенної обивательщини, яка заповнює усі наші радянські установи», в той час як робітники йдуть на фронт³⁶. Майже щодня газети публікували списки звільнених з радянських установ.

В плані наступу на заможні верстви ще 4 березня виконком оголосив трудову повинність для буржуазії. До буржуазного класу були віднесені особи, що жили на нетрудові доходи або користувалися найманою працею з метою отримання прибутку; члени правлінь різних акціонерних товариств, присяжні повірені, нотаріуси, біржові маклери, торгові посередники, співробітники буржуазної преси, представники вільних професій, а також особи без певних занять. Зазначеним категоріям був заборонений виїзд із Кисва. Від трудової мобілізації звільнялися радянські службовці, інженерно-технічний персонал у промисловості, викладачі, лікарі, артисти і художники³⁷. Зазначимо, що це була порівняно м'яка форма мобілізації: примусовим роботам підлягали молоді люди 21-26 років (1893–98 рр. народження). Через це вона фактично провалилася. Молоді люди зазначених категорій мали ті чи інші причини бути звільненими від мобілізації.

Для термінового виконання чорної роботи влада почала вдаватися до облав. 12 червня наряд ЧК затримав у центрі міста на вул. Ніколаєвській групу осіб, за зовнішнім виглядом – пред-

ставників буржуазії. Після перевірки документів деякі були звільнені, решту відправили на вантажні роботи. Після наступної облави 18 червня на Хрещатику на важку роботу було направлено 30 осіб. 20 червня облава відбулася в Купецькому саду під час театральної вистави і концерту, було затримано кількості «представників буржуазії», щоправда, жінок і дітей невдовзі відпустили³⁸. Надалі облави й примусові роботи стали звичайним явищем.

Із приходом радянської влади пошвидко зникла діяльність профспілок, які відігравали надзвичайно велику роль у житті міста. До того ж якщо раніше профспілки були прерогативою виключно робітничих професій, тепер життя змушувало об'єднатися й інших: хатню прислугу, візників, двірників, а також артистів, лікарів і навіть військових інвалідів. Членство у профспілках давало низку відчутних пільг – звільнення від мобілізацій, різних обмежень, спрямованих проти буржуазії, певні соціальні гарантії – харчування, страхування, лікарняну касу, можливість безкоштовно відвідувати театральні спектаклі та різні культурні заходи.

З'явилося, хоча й не набуло значного поширення явище, яке сучасники називали «пролетаризацією заможних». Знов-таки, аби врятуватися від класових репресій та можливих мобілізацій, колишні «білоручки» – діти поміщиків, купців, чиновників, що закінчили гімназії, ліцеї та пансіони, пропонували послуги покоївок, доглядальниць, офіціантів, сторожів тощо, щоби мати можливість вступити до профспілки³⁹. Серед рядових членів профспілок деякі їм співчували, проте керівництво негативно ставилося до такої ініціативи.

Керівництво профспілками у Києві традиційно належало меншовикам. Київська рада робітничих депутатів, вважаючи, що помірковані профспілкові лідери не відповідають загальному революційному настрою пролетаріату, порушувала питання про переобрання Ради профспілок, але воно так і не відбулося. Склад її виконкому так само не відповідав складу ради – у ньому більшовики мали більшість. У профспілковому русі не було єдиної думки щодо його подальшого характеру. За нових умов головне завдання профспілок – захист інтересів робітників

від роботодавців – набувало іншого змісту. Комуністи вважали, що, оскільки пролетаріат при владі і працює на націоналізованих підприємствах, не треба вдаватися до старих методів – вимог збільшення зарплати, страйків тощо. Але опозиційні комуністам меншовики та есери вважали, що за таких умов націоналізовані підприємства зроблять пролетаря рабом держави⁴⁰.

У радянській історіографії та джерелах комуністичної партії завжди йшлося про беззастережну підтримку київськими робітниками радянської влади. Проте склад Київської РРД цього не підтверджує. Довибори у раду, проведені одразу після вступу Червоної армії, навіть за участі у них червоноармійців⁴¹ не дали більшовикам переважної більшості. Тому, щоби мати перевагу у виконкомі, вони вольовим рішенням не включили до виконавчого органу членів усіх партій, які мали представництво у Раді робітничих депутатів. Газета «Червоний прапор» вказувала на це прямо: «...Дійсної радянської влади і диктатури пролетаріату ми не бачимо, а є диктатура комуністичної партії. Дивлячись на склад Ради РД і непропорційно обраний виконком... ми, приглядаючись, бачимо, що найбільш численні робітництвом заводи, майстерні і фабрики не дають переваги комуністам»⁴².

Навіть газета «Известия ВУЦИК» вважала революційність київського робітництва низькою, оскільки воно, на відміну від робітників Москви і Петрограду, не бажало брати участі у продзагонах⁴³.

Радянська влада запровадила 8-годинний робочий день. Були закриті приватні посередницькі контори з питань праці, за рішенням виконкому працевлаштування відбувалося лише через біржі праці. Звичайно, це рішення не виконувалося. За роки революції великі київські заводи значно скоротили виробництво. Будівництво, легка та харчова промисловість, побутове обслуговування забезпечували лише елементарні потреби населення; припинилося виготовлення предметів розкоші. Рівень безробіття в Києві вже давно був досить високим. У перші дні роботи біржі праці в середині лютого щодня реєструвалося 300-500 безробітних, у квітні – вже біля тисячі. З 1 по 15 квітня на біржі було зареєстровано 12 912 осіб. Водночас попит за цей час склав лише 6006 вакансій, на роботу було відправлено 3 554,

оскільки більшість безробітних становили інтелігенти, лікарі та медичний персонал, конторщики, прислуга, тоді як здебільшого потрібні були чорнороби⁴⁴. Певне пожвавлення на ринку праці спостерігалося у травні, коли протягом 1-25 травня було зареєстровано 13134 осіб, а попит склав 12 457 вакансій. Проте оптимістичні висновки Київської РРД, що безробіття йде на спад, не підтвердилися. Рівень зайнятості киян і надалі залишався низьким⁴⁵.

Демократичні свободи були скасовані радянською владою. У виданому ЧК наказі йшлося про те, що з огляду на «злочинну агітацію проти радянської влади, а також погромну антисемітську агітацію», «всякі скупчення на вулицях міста заборонені і розганятимуться збройною силою; всяка агітація проти радянської влади суворо придушуватиметься; агітація в пресі веде за собою закриття видань; усна агітація ... на вулицях, зборах каратиметься аж до розстрілу на місці злочину»⁴⁶. Ставлення радянської влади до мешканців міста, яких вона вважала ворогами режиму (заможні верстви, українські діячі), напряду залежало від внутрішньої політичної ситуації та становища на фронтах. Лютий та березень були періодом переможного наступу Червоної армії, а відтак відносної внутрішньої стабільності. Переважав здебільшого економічний тиск на буржуазію, до розстрілів справа зазвичай не доходила. Становище погіршилося наприкінці березня й надалі тільки загострювалося. Найперше це було пов'язано із посиленням селянсько-повстанського руху проти радянської влади.

На початку квітня у Києві відбулася нелегальна нарада представників УПСР та УСДРП (нез.), яка оголосила початок загального селянського повстання проти більшовиків і утворила Всеукраїнський революційний комітет та Головний повстанський штаб. Скоординувати дії повстанських загонів не вдалося, але одним з яскравих епізодів селянської боротьби стала спроба оволодіти Києвом, що в літературі отримала назву «Куренівське повстання». У заангажованих або скутих цензурою київських газетах подія практично замовчувалася. Навіть у найрадикальнішій за того часу газеті «Червоний прапор» про Куренівські події повідомлялося як про щось на зразок єврейського по-

грому⁴⁷. За офіційною версією у нападі на місто брали участь колишні гетьманці, білі офіцери та кримінальні злочинці, які влаштували погром на Подолі й Куренівці, але були швидко розгромлені.

Загальна картина повстання була іншою. Його організаторами виступили отамани І. Струк, Гончар (Батрак) та Зелений (Д. Терпило). Загони Струка базувалися у Горностайпільській волості Чорнобильського повіту, Батрака – у Васильківській, Зеленого – у Трипільській волості Київського повіту. Центром підготовки повстання стало село Нові Петрівці. Повстанці оголосили мобілізацію чоловічого населення на боротьбу проти влади комуністів. З огляду на загрозу у Києві був створений Оперативний штаб ВУЧК на чолі з Ф. Ніколаєнком. Проте ініціатива перебувала в руках повстанців. 8 квітня в районі Вишгорода – Нових Петрівців ними був розбитий кінний загін чекістів, а 9 квітня – червоний десант, що прибув на трьох броньованих катерах. Успішні дії під Вишгородом додали повстанцям впевненості, було вирішено наступати на Київ. З району Трипільля вийшли загони отамана Зеленого. Отаман Батрак провів мобілізацію селянства у Васильківському повіті, розгромив ревком і караульний полк та вийшов у район Боярки. Навколо Києва затягувався повстанський зашморг.

Наступ на Київ почався у ніч на 10 квітня двома колонами, які з боку Вишгорода та Чорнобильського шляху прямували на Поділ-Куренівку. Озброєні селянські загони кількістю до 3 тис. осіб з'явилися у місті. Зранку на околицях пройшли антирадянські мітинги, розповсюджувалися листівки. Повстанці дійшли до Житнього ринку (частина дісталася туди на трамваї), напали на телеграф та міський банк, перерізували телефонні дроти. Проте селянському війську, як завжди, бракувало дисципліни, тому не обійшлося без насильства. На Подолі й Куренівці були розгромлені крамниці, склади тощо. Мешканці передмість та навколишніх сіл кинулись грабувати та вивозити підводами награбоване.

Розуміючи небезпеку, радянський уряд кинув на придушення заколоту усі наявні сили, поклавши керівництво на А. Бубнова та К. Ворошилова. Проти повсталих були задіяні особливий

корпус ВЧК, Комуністичний караульний полк, військові частини київського гарнізону. Терміново проводилася мобілізація та озброєння робітників київських заводів. Г. Петровський особисто виїздив на Поділ, де точилися найзапекліші сутички. Бій у Києві не вщухав майже добу, повстанці намагались замкнути кільце. За цей час радянське керівництво змогло підтягнути резерви, у бій вступили інтернаціональні частини Червоної армії, серед яких були й китайці. Під вечір 10 квітня, повстанці, яким бракувало зброї та боєприпасів, відступили з міста⁴⁸. Зазначимо, що під час виступу селянські загони не були підтримані киянами. Проте після Куренівських подій наступ на «ворогів радянської влади» у Києві посилювався.

У перші місяці диктатура пролетаріату не була надто жорстокою до своїх опонентів. Перше засідання Револуційного трибуналу відбулося 17 березня, він розглянув справу трьох тюремних наглядачів, які за вироком суду розстріляли вбивцю фельдмаршала Е. Ейхгорна есера Б. Донського. Двоє з них були засуджені до смертної кари, один – до виправних робіт. Далі слухалися справи за звинуваченнями у посадових злочинах, казнокрадстві, дезертирстві, антирадянській агітації, «петлюрівському шпигунстві» тощо.

У звіті губвиконкому за перші три місяці роботи повідомлялося, що за цей час ЧК було заарештовано 918 осіб, з яких 150 розстріляно, 255 засуджено до тюремного ув'язнення, у 60 – конфісковане майно, решта звільнені. Серед визнаних винними: «за контрреволюцію» – 188 осіб, за бандитизм – 66, за спекуляцію – 48, за посадові злочини – 45, за фальшивомонетництво – 43, за агітацію проти радянської влади – 9⁴⁹.

Чим далі загострювалися ситуація на фронтах та внутрішні проблеми радянської влади, тим жорстокішими ставали репресії. З травня становище радянської держави невпинно погіршувалося, що позначилося на ставленні більшовицької влади до зовні лояльного, проте внутрішньо ворожого до неї населення Києва. Маховик «червоного терору», який надавав ЧК право арешту й розстрілу без оголошення індивідуальної вини, набрав обертів. Якщо спочатку у повідомленнях газет після пририва розстріляного у дужках вказувалася причина розстрілу,

тепер стандартно повідомлялося: «розстріляний в порядку червоного терору». Людей заарештовували й брали у заручники лише за класове походження, колишні державні посади, членство у політичних партіях.

В попередньому нарисі йшлося про те, що більшість киян була налаштована проти Директорії, якій закидали відсутність порядку у місті, зухвалу поведінку вояків, примусову українізацію, обмеження свободи слова тощо. Київська студентка у день вступу до міста більшовиків була налаштована цілком оптимістично й записала у щоденнику, що нарешті скінчиться «огидна українська анархія», а більшовики стануть міцною владою, яка наведе лад і спокій. Далекі від політики пересічні громадяни також сподівалися, що життя за радянської влади не погіршиться. Проте все пізнається у порівнянні – реалії більшовицької влади досить швидко змусили їх змінити думку. «Яким приємним був український фарс у порівнянні з комуністичною трагедією», – зробила висновок та сама студентка⁵⁰.

Найбільш резонансним став розстріл у травні «в порядку червоного терору» великої групи «членів монархічних організацій». Йшлося про створений 1908 р. у Києві відомим реакційним діячем В. Шульгиним «Клуб російських націоналістів». До рук ЧК потрапив список вже неіснуючої організації, за яким було страчено 68 осіб – усіх, хто на той час залишався у місті⁵¹. Серед розстріляних було чимало відомих киян – професори університету Св. Володимира І. Армашевський та Т. Флоринський, колишній губернський комісар Тимчасового уряду М. Суковкін, публіцист С. Щеголів, колишній директор державного банку, прокурор, член Державної Думи, гласні Миської думи, відомі адвокати та ін.⁵² Лише невелику частку з них можна було віднести до правих діячів, більшість же становили далекі від політики літні люди.

На початку липня була розстріляна ще одна група «контр-революціонерів» – 17 осіб з числа київської інтелігенції, до якої потрапив відомий педагог та український громадський діяч В. Науменко. «Це був один з небагатьох людей, що користувалися виключною репутацією й були відомі усьому Києву, одне з небагатьох імен, що виголошувалися не інакше, як з

великою повагою. Якби йому дали померти власною смертю, за його труною ішов би стотисячний натовп... І таку людину схопили й поквапилися розстріляти через 24 години, щоби ніхто не встиг за нього заступитися», – з гіркотою згадував А. Гольденвейзер. Також були страчені відомий київський адвокат С. Горбунов, освітянин та земський діяч Ю. Щириця та інші знані кияни⁵³. Після розправи голова Київської ЧК В. Балицький дав роз'яснення через газети, що віднині подача касаційних скарг та прохань про помилування буде здійснюватися лише у виняткових випадках, смертні вироки Ревтрибуналу будуть виконуватися негайно.

Знову почалися обшуки київських квартир, під час яких вилучалися гроші, коштовності, продукти, одяг, білизна. Про відсутність будь-яких законних підстав для обшуків свідчило наступне повідомлення газети «Известия ВУЦИК». В результаті обшуків 29-30 липня «у буржуазії» було вилучено 300 000 карб., срібло, золото, продовольство. Проте, частину конфіскованого довелося повернути, оскільки його забрали в радянських установах, у робітників і червоноармійців⁵⁴. Губвиконком дав роз'яснення, що обшуки мають відбуватися лише за присутності домових комітетів, на вилучене майно мають складатися акти. Звісно ж, ці правила не виконувалися.

У відповідь на «впертий спротив буржуазних класів» радянська влада перейшла від погроз до арештів тих, хто не виконував її розпоряджень щодо сплати контрибуцій, «білизняної повинності», ухилявся від трудових мобілізацій. Київська ЧК наклала на усіх затриманих за несплату контрибуції покарання у вигляді примусових робіт – тиждень за кожен день затримки. У провалі кампанії зі збору білизни з буржуазії виконком звинуватив домові комітети, які давали неправдиві відомості. Тільки у Подільському районі у червні за нездачу білизни й одягу було заарештовано 38 осіб, яким загрожувало виселення з квартир, у липні було заарештовано ще 60 осіб⁵⁵.

У липні–серпні розстріли «контрреволюціонерів» стали повсякденною справою, про них повідомлялося ледь не в кожному номері київських газет. Якщо спочатку «караючий меч ЧК» був спрямований проти «представників контрреволюційної буржу-

азії», «гетьманців», «петлюрівських шпигунів», то тепер серед розстріляних переважали заручники. Пересічних громадян страчували «в порядку червоного терору» за надуманими звинуваченнями. Так, остання, найбільша група заручників зі 127 осіб була страчена 29 серпня «за розстріл робітників Денікіним і Петлюрою»⁵⁶.

Про розмах червоного терору свідчила наявність у Києві 16 різних підрозділів ЧК. Згідно дослідження С. Мельгунова «Красный террор в России» київська «надзвичайка» 1919 р. була однією з найбільших і найкривавіших більшовицьких катівень. Про нечувану жорстокість і знущання з заарештованих у київських тюрмах йшлося у звіті сестер-жалібниць російського Червоного хреста для доповіді Міжнародному Червоному хресту у Женеві⁵⁷.

За даними розслідувань білогвардійської комісії ген. Ф. Рерберга вдалося достеменно встановити прізвиська 4800 осіб, розстріляних більшовиками. Усього ж кількість загиблих у Києві сягала 12 000⁵⁸. Варто згадати, що на першому засіданні Київської ради робітничих депутатів 6 лютого її голова А. Бубнов, звинувачуючи Директорію у буржуазно-націоналістичному терорі, наголошував, що за час її перебування «... у Києві загинуло більше 100 борців за пролетарську справу»⁵⁹. Ці факти не потребують коментарів.

Останню криваву крапку у злочинах проти киян більшовицька влада поставила, поспіхом залишаючи Київ. У ніч з 27 на 28 серпня були страчені практичні всі, хто на той момент перебував у тюрмах ЧК. В губчека на вул. Садовій, 5 було розстріляно 127 осіб, близько 70 – у повітовій ЧК на вул. Єлизаветинській, приблизно стільки ж – у китайській «надзвичайці», 51 залізничник – у залізничній ЧК, ще деяка кількість в інших відділах київської ЧК. По-перше, це була помста за переможний наступ Добровольчої армії, по-друге – небажання везти із собою заарештованих⁶⁰.

Більшовики залишили місто без бою, але відчутних економічних втрат йому завдала евакуація, що перетворилася на відвертий грабіж. За свідченням українського дяча, київського вчителя Л. Чикаленка, «жодна влада не провадила так ретельно

евакуації». Весь останній тиждень валки возів, навантажених матеріальними цінностями, включаючи й конфісковане майно громадян, тягнулися до дніпровських пристаней і вантажились на пароплави. Проте, багато «реквізованого майна, отих позрізаних телефонів та конфіскованих друкарських машинок, так і зосталось складеними купами на пристанях»⁶¹.

У підсумку зазначимо, що реалії більшовицького режиму виявилися жахливими для міста та його мешканців, які на власному досвіді пересвідчилися, чим є диктатура пролетаріату та «червоний терор». Заможні верстви повною мірою відчували «класову ненависть» пролетарської держави до себе, яка втім не призвела до встановлення соціальної справедливості. За радянського режиму життя пролетаріату і міських низів також не покращилося у порівнянні з попередньою буржуазною владою.

¹ Наш путь. – 1919. – 6 февраля.

² Борьба. – 1919. – 19 лютого.

³ Народня воля. – 1919. – 7 лютого.

⁴ Борьба. – 1919. – 8 февраля; Борьба. – 1919. – 19 лютого.

⁵ *Ульяновський В.І., Короткий В.А., Скиба О.С.* Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський. – К., 2007. – С. 213.

⁶ Державний архів м. Києва (ДАК). – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1298. – Арк. 15.

⁷ Телескоп. – 2014. – № 40. – С. 49.

⁸ Борьба. – 1919. – 19 февраля.

⁹ Борьба. – 1919. – 9 февраля; Известия Киевского СРД. – 1919. – 13, 20 февраля.

¹⁰ Червоний прапор. – 1919. – 13 лютого.

¹¹ Там само. – 9 лютого.

¹² Новое народное дело. – 1919. – 9 февраля.

¹³ Борьба. – 1919. – 11 февраля; Известия Киевского совета рабочих депутатов. – 1919. – 15 февраля.

¹⁴ Дневник и воспоминания киевской студентки // Архив русской революции. – Т. 15. – М., 1993. – С. 210.

¹⁵ Народня воля. – 1919. – 7 лютого.

¹⁶ Борьба. – 1919. – 13 марта.

- ¹⁷ Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. – К., 1994. – С. 132.
- ¹⁸ Вернадский В.И. Там само. – С. 128; Дневник и воспоминания киевской студентки. – С. 209.
- ¹⁹ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний. – С. 236-237.
- ²⁰ Боротьба. – 1919. – 14 лютого, 26 березня.
- ²¹ Там само. – 1919. – 13 лютого.
- ²² Коммунист. – 1919. – 5 апреля.
- ²³ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний. – С. 212.
- ²⁴ Боротьба. – 1919. – 13, 14 лютого.
- ²⁵ Дневник и воспоминания киевской студентки. – С. 211.
- ²⁶ Борьба. 1919. – 8 февраля.
- ²⁷ Там само. – 13, 25 марта, 5 апреля.
- ²⁸ Червоний прапор. – 1919. – 26 березня, 1 квітня.
- ²⁹ Боротьба. – 1919. – 20 лютого; Борьба. – 1919. – 23 марта, 1, 12, 19 апреля.
- ³⁰ Дневник и воспоминания киевской студентки. – С. 211.
- ³¹ Там само. – С. 210-211.
- ³² Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний. – С. 242-243.
- ³³ Борьба. – 1919. – 1 марта.
- ³⁴ Боротьба. – 1919. – 2 квітня.
- ³⁵ Известия ВУЦИК. – 1919. – 8 июня.
- ³⁶ Там само. – 12 июля.
- ³⁷ Боротьба. – 5 березня.
- ³⁸ Борьба. – 13, 19, 21 июня.
- ³⁹ Там само. – 19 февраля.
- ⁴⁰ Червоний прапор. – 1919. – 14 лютого.
- ⁴¹ Васильев И.Г. Киевский совет в 1919 году // В защиту революции: Воспоминания участников борьбы за власть Советов в Киеве и на Киевщине. – К., 1977. – С. 189.
- ⁴² Червоний прапор. – 1919. – 3 квітня.
- ⁴³ Известия ВУЦИК. – 1919. – 2 августа.
- ⁴⁴ Борьба. – 1919. – 19 апреля.
- ⁴⁵ Известия ВУЦИК. – 1919. – 29 мая.
- ⁴⁶ Боротьба. – 1919. – 5 березня.
- ⁴⁷ Червоний прапор. – 1919. – 12 квітня.
- ⁴⁸ Захарченко П., Землюліна Н., Нестеров О. У поході за волею (Селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). – К., 2000. – С. 92-97.
- ⁴⁹ Известия ВУЦИК. – 1919. – 9 мая.
- ⁵⁰ Дневник и воспоминания киевской студентки. – С. 209, 211.

⁵¹ Шульгин В.В. Дни. 1920: Записки. – М., 1989. – С. 46.

⁵² Известия ВУЦИК. – 1919. – 23 мая.

⁵³ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний. – С. 252.

⁵⁴ Известия ВУЦИК. – 1919. – 3 августа.

⁵⁵ Борьба. – 1919. – 16, 19 июня; Известия ВУЦИК. – 1919. – 11 июля.

⁵⁶ Известия ВУЦИК. – 1919. – 29 августа.

⁵⁷ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – М., 1990. – С. 47.

⁵⁸ Там само. – С. 47-48.

⁵⁹ Народня воля. – 1919. – 9 лютого.

⁶⁰ Известия ВУЦИК. – 1919. – 29 августа; Мельгунов С.П. Вказ. праця. – С. 127.

⁶¹ Чикаленко Л. Уривки зі спогадів. З років 1919–1920 // Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). – К., 2011. – С. 335-336.

3. Повсякденне життя міста в умовах радянського режиму

У попередньому нарисі йшлося про соціально-класову політику, встановлення відповідного їй правопорядку, міську владу, становище різних верств населення. В цьому висвітлюються матеріально-побутові умови життя киян, стан освіти, громадського і культурного життя міста.

За нестабільного політичного і воєнного становища якість життя великого міста завжди погіршується, адже воно залежить від можливостей місцевої влади забезпечити постачання населення продовольством й паливом, функціонування міського господарства, закладів гуманітарної сфери. Чергова зміна політичної влади в Києві одразу позначилася продовольчими труднощами. Значних запасів продовольства у місті не було, підвіз із навколишніх сіл, що традиційно забезпечували Київ продуктами, припинився у зв'язку з військовими діями. Тому вже 9 лютого виконком Київської ради робітничих депутатів оголосив про вільний підвіз усіх немонополізованих продуктів (м'ясо, сало, овочі, молочні продукти, яйця)¹. Постачання монополізованих продуктів (хліб, цукор та ін.) мали забезпечувати державні продовольчі органи. Запроваджувалася карткова система на хліб та деякі продукти, що розподілялися через мережу кооперативів. В дусі соціальної політики радянської влади розподіл продовольства відбувався за класовою ознакою.

1919 р. киянам постійно бракувало продуктів харчування, проте ніколи продовольча криза у місті не відчувалася так гостро, як за радянського режиму. На заваді стояла продовольча політика більшовиків та особливості її втілення саме в Україні. По-перше, продрозверстка руйнувала традиційні економічні відносини між містом і селом, по-друге, усе вилучене в селян

продовольство вивозилося за межі України. Дозволені до продажу немонополізовані продукти селяни часто просто не довозили до ринку, бо їх під різними приводами конфіскували військові частини, варта, міліція тощо. Все це відбивало у селян бажання везти продукти до міста.

На початку березня запасів борошна вистачало на 12-15 днів. Центральні продовольчі органи взагалі не виділяли Києву хліба, оскільки все забране в селян за продрозверсткою вивозилося до Росії. Справжня продовольча криза охопила Київ у другій половині березня: через нестачу борошна ціна фунта житнього хліба зросла з 1.80 до 5 карб. Хліб зник з вільного продажу. Через скорочення хлібного пайка випічка і відповідно видача хліба відбувалися раз на 2 дні. Київські базари майже спорожніли, ціни підскочили у 4-5 разів. Офіційна влада пояснювала це неузгодженістю дій своїх органів у приміських районах. Всупереч наказам губпродкому варта і застави діяли на власний розсуд. Зокрема у Дарниці вони викидали з селянських возів продовольство, погрожуючи селянам розстрілом. Через це залякане селянство зовсім перестало завозити продукти². Але це була напівправа, бо стривожена сплеском селянсько-повстанського руху влада сама всіляко обмежувала в'їзд селян до Києва.

Для продовольчої, медичної та іншої допомоги населенню губвиконком змушений був надати місту кредит в 1 млн. карб., а губпродком виділив 20.000 пудів борошна зі своїх запасів. З 26 березня хлібний пайок був збільшений вдвічі і складав для осіб фізичної праці 1 ½ фунта, для решти – ½ фунта. У квітні населення отримало сіль, яку відпускали по всіх міських крамницях, а також, зважаючи на Великдень, подвійну норму цукру.

Проте становище із хлібом поліпшилося ненадовго, на початку квітня газети знову забили на сполох у зв'язку із подорожчанням продуктів. Зросли ціни у закладах громадського харчування, обіди в яких за новими правилами подавалися без хліба. З метою припинити «зайве» витрачання борошна Колегія міського харчового комітету заборонила випічку тістечок, тортів та інших кондитерських виробів. Дозволявся лише чорний і білий хліб та, з огляду на близький Великдень, паски³.

Для поліпшення продовольчого становища трудящих влада відкрила мережу комунальних їдалень із низькими цінами. Вони

забезпечували харчуванням робітників (членів профспілок), службовців радянських установ, офіційно зареєстрованих безробітних. Перша робітнича їдальня на 500-600 відвідувань була відкрита на Подолі в середині березня, наприкінці місяця з'явилася центральна робітнича їдальня на Хрещатику, 42. Усього планувалося відкрити по місту 15 таких їдалень. Разом із розважальними закладами радянська влада закрила у місті й ресторани, а деякі перетворила на заклади громадського харчування. Так, у приміщенні ресторану «Метрополь» на розі Володимирської і Фундуклеївської вулиць відкрилася радянська їдальня № 10, їдальнями стали ресторан готелю «Прага» на Володимирській вулиці, відоме кафе Семадені на Хрещатику, 15 та ін.

За даними губвиконкому на початку червня у Києві працювало 14 комунальних їдалень із загальною пропускною спроможністю 13 тис. відвідувань (у липні вона збільшилася до 16 тис.), на кожен припадало щодня від 500 до 1200 відвідувань. Ціни були невисокими: 5 карб. – для працюючих, 3 карб. – для безробітних, приблизно п'ята частина обідів відпускалася безкоштовно. Разом вони обслуговували до 30 тис. осіб, що у масштабах великого міста було недостатнім. Значний прошарок тих, хто харчувався в комунальних їдальнях, становили радянські службовці. Ускладнювала роботу комунального харчування відсутність централізованого постачання продуктів. У його роботі фіксувалися численні порушення та зловживання, зокрема відсутність обліку і контролю, крадіжки тощо⁴.

23 квітня Київська рада робітничих депутатів ухвалила введення у місті класового пайка. Відповідно до її рішення усіх громадян було поділено на три категорії. До першої віднесено робітників фізичної праці, озброєну охорону, відповідальних радянських працівників. Найвища норма споживання призначалася також найменш захищеним верствам населення: дітям до 16 років; матерям-годувальницям; вагітним жінкам, починаючи з 5-го місяця вагітності; жінкам-домогосподаркам, якщо вони обслуговують чотирьох осіб, з яких двоє є непрацездатними; інвалідам та пораненим воякам. Другу категорію склали усі наймані службовці, лікарі, жінки-домогосподарки. Третю – особи, що використовували найману працю або мали доходи з капі-

талу, служителі культів. Нові продовольчі картки почали видавати з 15 травня⁵. Постачання продовольства через державну систему й надалі відбувалося з великими труднощами і не забезпечувало прожиткового мінімуму навіть першій категорії громадян.

Щоб поліпшити продовольче становище, губвиконком дозволив киянам заводити городи безпосередньо у межах Києва. Домовим комітетам, завкомам, профспілкам, артілям і просто приватним особам надавалися вільні ділянки землі для вирощування капусти, цибулі, томатів та іншої городини. Усіх бажаючих губземвідділ забезпечував розсадою за низькими цінами⁶.

Ціни на ринку мали стійку тенденцію до підвищення протягом усіх семи місяців радянського панування в Києві. Вже у травні ціна фунта житнього хліба сягнула 16 карб., в середині червня – 20 карб., наприкінці серпня – 55-60 карб. Тобто, за півроку хліб подорожчав майже у 30 разів.

Зростання цін на немонополізовані продукти, викликане їхньою нестачею на ринку, тривало і влітку. В часи, коли виробництво сільськогосподарської продукції зростало й село, за логікою, мало в рази збільшити підвіз продуктів до міста, через дії влади Київ залишався на голодному пайку. Бракувало борошна й картоплі, за м'ясом і яйцями шикувалися черги. За даними київських газет у червні–серпні ціни знову «мали тенденцію до прогресивного зростання». Пуд картоплі на київських ринках у червні, липні й наприкінці серпня коштував відповідно 125, 185 та 400 карб., фунт сала – 43, 100 та 350-380 карб., фунт вершкового масла – 50-60, 100-110 та 320-340 карб., фунт м'яса (яловичина) – 16, 22-25 та 80 карб., десяток яєць – 25, 50-60 та 120 карб., французька булка – 7, 9 та 85-95 крб. Продовольчий кошик для особи, що займалася важкою фізичною працею, у червні коштував 57 карб. на день, у липні – 80 карб., легкою фізичною працею – відповідно 53 та 75 карб.⁷ Для порівняння зазначимо, що зарплата радянського службовця у червні становила від 1900 до 3000 карб., і лише особи вищої категорії отримували понад 4000 карб.; середній денний заробіток кваліфікованого робітника складав 70 карб.

Головною причиною продовольчої кризи губвиконком вважав неможливість заготівлі продовольства за тодішньої полі-

тичної ситуації на селі, звинувачуючи київських робітників у небажанні, на відміну від пролетаріату Москви і Петрограда, брати участь у продзагонах. Також причиною дорожнечі на київських базарах влада називала організовану «з контрреволюційними цілями» спекуляцію⁸, тоді як вона якраз і була прямим наслідком нестачі продуктів харчування.

До об'єктивних причин продовольчої кризи у місті додавалася ще й незадовільна робота Міської продовольчої комісії – спеціального органу з заготівлі продовольства для Києва. Цей бюрократичний придаток губпродкому діяв вкрай неефективно: щомісячні потреби міста у нормованих продуктах ним забезпечувалися лише на 8%, ненормованих – не більш як на 15%. У сфері розподілу продуктів царювали численні зловживання, безгосподарність, відсутність контролю⁹.

Вважаючи, що вона прийшла до Києва «всерйоз і надовго», радянська влада збиралася запровадити новий адміністративно-територіальний поділ міста, розбивши його на 25 комун приблизно із 25 тис. мешканців у кожній. Передбачалося, що коммуна як адміністративна одиниця матиме власний апарат управління, де перебуватимуть міліція, суд, пошта, телеграф і телефон¹⁰.

Першим кроком у цьому напрямку стала низка заходів з обліку мешканців. 10-11 березня відбувся обхід квартир та будинків, 12-14 березня було проведено перепис населення Києва. У проведенні такого масштабного заходу в короткий термін взяли участь 1800 осіб, що безпосередньо займалися переписом. Було встановлено, що у Києві мешкає 505 тис. осіб¹¹. Проте далі цього революційні адміністративні новації не просунулися, оскільки були нереальними за тогочасних політичних та економічних умов.

Паливна криза відбивалася на житті киян не менш суттєво, ніж продовольча. Для потреб населення, обігріву житлових будинків у влади палива не було й не передбачалося. Його виділяли лише для лікарень, міських установ та підприємств. Ситуація загострилася наприкінці березня. На цей час запаси мінерального палива і дров скоротилися до 4-5 днів. Під загрозою опинилася робота електростанції, а отже й водопроводу та міського трамваю.

Причиною паливної кризи було припинення постачання міста усіма видами палива, в першу чергу вугіллям. Хоча Донбас на той час перебував на радянській території, все видобуте вугілля вивозилося за межі України. У міській влади не було ресурсів і транспорту для самостійної заготівлі дров у приміських лісах. Щоб забезпечити місто електрикою персонал електростанції на чолі з інженером Тирмосом робив усе можливе в екстремальних умовах. Зокрема тверде паливо замінили на тирсу, але її також бракувало. Довелося тимчасово припинити рух трамваїв¹².

Для хоча б мінімального забезпечення електрикою міського господарства довелося запровадити суворий режим економії, обмежити споживання електроенергії у вечірній і нічний час. На основі інженерних розрахунків був складений графік подачі електроенергії до міста: з 6.00 до 15. 00 – виключно для потреб водопроводу і трамваю; з 23.00 до 7.00 – для промислових підприємств; освітлення приватних помешкань – із 20.00 до 22.00, вуличне освітлення працювало протягом ночі. З травня міське господарство взагалі не отримувало мінерального палива і користувалося виключно дровами. Довелося запровадити ще ряд обмежень. У липні було заборонено користуватись ліфтами, використовувати електрику для опалення і нагрівання, у рекламних цілях; у громадських приміщеннях дозволялося мати для освітлення не більше 1 лампочки у 25 ватт на кімнату¹³.

Звичайно, перебої з електрикою ускладнювали життя Києва. Зокрема вони суттєво позначились на театральному житті, ледь не лишивши «без роботи» усі міські театри. Оскільки світло подавалося з 20-ї до 22-ї години, за цей час вони не встигали показати довготривалі класичні вистави. Без обмежень діяв лише Оперний театр, який мав власну електростанцію, та театр Червоної армії, у репертуарі якого переважали короткі водевілі.

Нестача електрики відбилася на інших ланках міського господарства. Незадовільний санітарний стан міста, за висновком Наркомату здоров'я, головним чином був зумовлений поганим станом водопроводу і каналізації. Через нестачу електроенергії водопровід працював із перебоями, подачу води до будинків обмежили кількома годинами вранці і ввечері, вночі і

вдень вона припинялася У березні тарифи на воду були підвищені майже втричі – до 2.80 карб. за 100 відер. З 1 червня вводився диференційований тариф, який залежав від вартості житла. У помешканнях за ціною до 2000 карб. він складав 3 карб. за 100 відер води, до 5000 – 3.75 карб., від 5000 до 15000 – 4.50 карб., вище – 6 карб. «Нетрудящі елементи» сплачували подвійний тариф¹⁴. Околиці міста взагалі не забезпечувалися якісною питною водою та відведенням стічних вод. Так само не було вирішене питання щодо вивезення та утилізації сміття.

У незадовільному стані перебував і київський трамвай. Його рухомий склад вже давно не оновлювався, багато вагонів потребувало ремонту, неможливого через відсутність запчастин та матеріалів. Плата за проїзд з березня підвищилася з 75 коп. до 1 карб. та з 1.25 до 1.50 карб. на дачних лініях. І хоча трамвай широко використовувався для вантажних перевезень, особливо продовольства, він не окупував себе і створював дефіцит у 10.000 карб. У червні тарифи знову були підвищені: на міських лініях – до 3 карб., на дачних – до 4 карб. Скоротилася кількість трамвайних маршрутів, працювали лише лінії: № 1 – Хрещатицька, № 2 – Вокзальна, № 3 – Печерська, № 4 – Львівська, № 5 – Політехнічна та дачні лінії № 16, 17, 19. Відповідно відбулося скорочення штатів трамвайного господарства на 400-500 осіб. З середини липня пасажирський рух трамваїв залишився лише на Пуща-Водицькій лінії. На решті маршрутів пасажирські перевезення припинилися, трамваї використовувалися виключно для вантажних перевезень¹⁵.

Того року на Дніпрі була велика повінь, вода піднялася на 2 сажені (близько 5 м) вище ординара, підтопивши Оболонь і Труханів острів – райони, заселені переважно робітниками й міською біднотою. Переселенням мешканців, наданням їм медичної й гуманітарної допомоги опікувалася створена при губвиконкомі комісія. Домові комітети разом із міліцією організували чергування та охорону затоплених приміщень¹⁶.

1919 р. радянська влада ще не втручалася відверто у церковне життя і не демонструвала войовничого атеїзму, оскільки поки не мала змоги заповнити прогалину у свідомості людей, яка виникала із усуненням церкви з громадського життя. Відтак

створена ще 1917 р. Всеукраїнська православна церковна рада з дозволу радянських органів заснувала в Києві кілька українських парафій. 25 квітня у Великодню п'ятницю відбулися перші загальні збори парафіян, які обрали парафіяльні ради. Радянська влада передала Українській православній церкві Свято-Микільський собор на Печерську, Андріївську церкву, Софійський собор (т. зв. «Тепла церква») та церкву Св. Іллі-пророка на вул. Безаківській. 22 травня у Свято-Микільському соборі відбулося перше богослужіння української церкви, а 29 червня у Софійському соборі була відправлена перша, повністю україномовна служба Божа, яку провів священник В. Липківський¹⁷.

У зв'язку із відділенням церкви від держави у червні 1919 р. губвиконком наказав передати усі метричні книги до відділів ЗАГС. Церковні шлюби, хрестини та похорони не заборонялися, але без відповідної реєстрації у радянському органі вони не набували чинної сили. Через відокремлення школи від церкви було скасовано викладання закону Божого та інших богословських дисциплін у середній та вищій школі. Церковно-парафіяльні школи були перетворені на міські училища, які з усіма учнями і майном перейшли під керівництво відділу освіти виконкому¹⁸.

Ставлення радянської влади до церковних свят 1919 р. було неоднозначним. Так, було скасовано святкування Масляної, 28 лютого та 1 березня залишалися звичайними робочими днями. Згодом думка влади змінилася – святкували Великдень, Зелені свята і навіть свято Спаса 19 серпня було оголошене для міста вихідним днем (за винятком трамваю, водогону та телефонної станції). Зусиллями радянських органів цим святам надавалося не так релігійне, як загальнонародне забарвлення – з концертами, народними гуляннями, ласощами для дітей тощо. Намагання поєднати старі та нові традиції наочно продемонструвала газета незалежників «Червоний прапор», яка на Великдень вийшла із передовими статтями «Христос Воскрес!» та «Вічна ідея»¹⁹.

Радянська влада декларувала низку соціальних гарантій для трудящих, але мала надто обмежені можливості для їхнього

втілення у життя. В основному вони зводилися до перерозподілу матеріальних благ, отже головне гасло було: забрати в багатих і віддати бідним. Але, як засвідчили реалії, забране в багатих не завжди доходило до бідних. Широко декларовані заяви про переселення робітників з нетрів до будинків буржуазії не набули помітного втілення. У звільнених від буржуазії квартирах розташувалися здебільшого радянські функціонери, військові командири, службовці численних радянських установ та ін. Те ж саме відбувалося із конфіскованими речами – в кращому разі вони потрапляли до профспілок, громадських організацій, дитячих установ.

До реальних соціальних здобутків радянського періоду можна віднести організацію охорони здоров'я, а саме діяльність лікарняної каси, яка вважалася найчисельнішою робітничою організацією. Раніше у місті існувало близько 30 її осередків на підприємствах. Шляхом їхнього злиття була утворена об'єднана Центральна київська лікарняна каса. Вона обслуговувала робітників різних підприємств (близько 50 тис.) та радянських службовців (до 10 тис.), забезпечувала їм та членам їхніх сімей усі види медичної допомоги та грошові виплати в разі непрацездатності чи смерті. Таким чином, було охоплено до 200 тис. мешканців, тобто більше третини населення міста.

Функціонували центральне та 7 районних відділень: Новостройне, Подільське, Куренівське, Лук'янівське, Слобідське, Демієвське та Печерське, амбулаторії на заводі Гретера і Криванека та у Святошині, кілька пунктів швидкої медичної допомоги, а також власний санаторій. В організації працювало 180 лікарів різних спеціальностей, надавалися усі види сучасного лікування.

Районні відділення вели амбулаторний прийом, призначали лікування й видавали листки непрацездатності. Їхній облік та виплату грошової допомоги здійснювало Центральне відділення лікарняної каси. Розмір допомоги спершу складав суму до 15 карб. щоденно, з травня – до 70 карб. й дорівнював повному денному заробітку за тарифною ставкою. Ліки відпускалися аптеками також за кошти лікарняної каси.

Утримання лікарняної каси відбувалося за рахунок внесків її членів, які мали перераховувати підприємства та установи.

Проте перераховування внесків відбувалося нерегулярно, особливо це стосувалося радянських органів. В результаті на кінець серпня виникла величезна заборгованість перед лікарняною касою, борг лише радянських установ становив 26 млн. карб. Голова РНК УСРР Х. Раковський звертався до голови державного банку з проханням виділити касі 5 млн. карб., але вона й цих грошей не отримала. Отже, на момент, коли радянська влада залишила місто, Київська лікарняна каса перебувала на грані фінансового краху, з нею не розраховалися радянські установи, вона ж заборгувала лікарням і аптекам²⁰. Ці обставини стали на заваді подальшій діяльності каси й фактично зруйнували систему медичної допомоги та страхування на випадок непрацездатності.

Протягом 1917–1918 рр. жоден політичний режим в Україні не вдався до системних структурних змін у сфері освіти. Завоюванням революції стала поява української освіти – створення мережі початкових шкіл та гімназій, кількох вишів, у тому числі двох університетів – у Києві та Кам'янці-Подільському. З середини лютого відновили роботу більшість закладів початкової, середньої та вищої освіти і майже одразу в них розпочалися перетворення в дусі ідеології більшовицької партії. В цьому київська влада запозичила досвід радянської Росії, де був проголошений принцип єдиної трудової школи від нижчої до вищої. Хоча Раднарком УСРР схвалив «Положення про єдину трудову школу» лише у липні 1919 р., зміни у галузі освіти розпочалися негайно. Головний зміст реформування полягав у перетворенні шкільних закладів різних типів, у тому числі приватних гімназій, на стандартизовані державні установи з 7-річним навчанням.

Першим кроком стало ухвалене 20 лютого Колегією народної освіти Київського виконкому рішення закрити: з 20 лютого Київський дівочий інститут «через повну невідповідність його принципам виховання і завданням нової школи»; з 1 березня – Київський Володимирській кадетський корпус «як школу мілітаристську» і цілком не відповідну радянській владі; з 3 березня – 1-шу київську (Олександрівську) гімназію «як школу антидемократичну і шовіністичну за напрямом діяльності педагогічного

колективу і складу учнів». Вихованців цих закладів розподілили між усіма гімназіями Києва. Вчителів та технічний персонал зобов'язали передати документацію та приміщення радянським освітнім органам²¹. Решта гімназій, в тому числі й приватних (їх було оголошено націоналізованими), продовжували працювати під контролем радянських органів. 8-і класи в них були скасовані, учням видали свідоцтва про середню освіту. Встановлювалася однакова для всіх учителів «оплата праці робітників єдиної трудової школи»: повний оклад передбачав виклад 36 годин на тиждень, решта викладачів отримували погодинну оплату відповідно до педагогічного навантаження.

Спочатку приміщення 1-ї гімназії обіцяли віддати українцям – 1-й та 2-й українським гімназіям, а також українській пролетарській гімназії для дорослих; Кадетський корпус – Київській жіночій вчительській семінарії ім. К. Ушинського та частково Київській мішаній гімназії товариства «Просвіта». Питання було підняте після того, як батьки учнів українських гімназій на зборах 9 березня звернули увагу керівництва міста на сумне і скрутне становище української школи, яка до цього часу не мала власних приміщень та шкільного обладнання. Українські гімназії орендували приміщення у російських гімназій та працювали у вечірню зміну. Так само батьки просили в уряді виділити кошти на утримання бурс – гуртожитків для проживання дітей-сиріт, свого часу забраних з притулків біженецького департаменту. Але обіцяних приміщень освітяни так і не дочекалися. А от будинок Левашовського пансіону, де містився дівочий інститут, з усім майном був переданий Українській академії наук²².

Протягом лютого-березня Колегія народної освіти виконкомом видала понад 10 наказів щодо внутрішньої перебудови середньої школи, якими було скасовано посади інспекторів, класних дам та наглядачів, внесено зміни до складу і порядку роботи педагогічних рад, розпущено батьківські комітети. Школу було відокремлено від церкви, 17 початкових церковно-парафіяльних шкіл у Києві були включені до державної системи освіти. Скасовувалося викладання закону Божого та деякі релігійні традиції у шкільному житті. 28 червня голова губнаросвіти Страшун звітував на засіданні губвиконкому про завершення

«перших кроків» діяльності керівного освітянського органу – «ліквідацію старої системи, старих установ, де велася монархічна пропаганда»²³.

В освітянській справі радянське керівництво віддавало перевагу соціально-класовим та ідеологічними перетворенням, не опікуючись реальними тогочасними потребами школи. Гімназії, де вчилися діти заможних киян, розташовувалися здебільшого у гарних приміщеннях, мали відносно задовільний матеріально-технічний стан. А от обстеження колегією міського господарства нижчих початкових шкіл засвідчило, що вони містилися у темних непристосованих приміщеннях, без зручностей, з вікнами без шибок, в яких опалення працювало через день. Багато з них не мали шкільного подвір'я для гуляння дітей, був відсутній лікарський контроль за їхнім здоров'ям. Школам бракувало підручників та взагалі книжок, не проводилися позакласні заняття²⁴.

Наскільки можна судити з газет та спогадів очевидців, революційні зміни у програмі навчання поки залишалися на рівні планів і декларацій, оскільки за радянськими критеріями склад вчителів був переважно консервативним. Педагогічна профспілка – Всеросійський вчительський союз – вважалася контрреволюційною організацією. Вчителям, що стояли на радянській платформі, пропонувалось об'єднатися у спілку з національними секціями. З метою перепідготовки педагогів у дусі принципів єдиної трудової школи під час канікул з 2 червня працював ряд інструкторських та лекторських курсів, через які пройшли 700 вчителів. З серпня губвідділ народної освіти провів загальноміський День трудової школи, під час якого педагоги й партійні діячі виступали у театрах і робітничих клубах з лекціями про єдину трудову школу²⁵.

Кардинальних змін зазнала вища школа. Вони полягали у встановленні повного контролю над керівництвом вишів і втручанні влади не лише в адміністративне управління, а й у навчальний процес, внутрішнє життя тощо. Постановами Раднаркому УСРР на цей час були ліквідовані права і привілеї, що надавалися дипломами про вищу освіту, скасовані вчені ступені і звання, для всіх запроваджувалася єдина посада – викладач, для молодших викладачів – асистент.

За новими правилами вступ до вищої школи став вільним і не вимагав свідоцтва не лише про середню, а й будь-яку освіту взагалі. Особливо це стосувалося робітників і селян, що брали активну участь у революційній боротьбі. Оскільки студенти звільнялися від призову до Червоної армії, іноді пролетарська молодь користувалася своїми правами і записувалася до вищої школи, щоби просто уникнути військової служби. Для підготовки робітничої молоді до навчання у червні відкрилися спеціальні курси – «нуль-семестри» із трьома циклами предметів: гуманітарним, природничим та математико-технічним. Вони працювали при університеті та на околицях міста – Шулявці, Подолі й Печерську. Заняття проходили у групах по 25-30 осіб²⁶.

Коли ще в лютому більшовицька влада оголосила першу військову мобілізацію, ректорам київських вузів вдалося переконати не поширювати її на студентство та викладачів. Зі зміною становища на фронті у червні були мобілізовані студенти 5-х курсів медичного факультету університету та курсистки Жіночого медичного інституту. Із середини липня усі виші оголошувалися мілітаризованими, викладачам і службовцям заборонили залишати робочі місця, студентам – полишати Київ²⁷.

Найбільшими навчальними закладами в цей час були університет Св. Володимира, Політехнічний інститут, Комерційний інститут, Вищі жіночі курси. В часи революції було відкрито кілька державних і приватних вузів: Український державний університет, Київський вищий технічний ін-т, Київський юридичний ін-т та інші. 29 березня Наркомат народної освіти видав постанову про призначення комісарів до університетів Св. Володимира, Українського державного, Польського та Вищих жіночих курсів, з часом вони були призначені до всіх вишів. За свідченням ректора університету Св. Володимира Є. Спекторського, «комісари київських вищих навчальних закладів були майже виключно євреї»²⁸. Було скасовано посади ректорів та проректорів. Особи, що виконували ці обов'язки, передавали справи комісарам і надалі перебували у їхньому розпорядженні. Усі документи й діловодство без підпису комісара вважалися недійсними²⁹. Відповідно до принципу «всезагальної» вищої

освіти були скасовані екзамени й заліки, будь-яка перевірка успішності студентів оголошувалася несумісною із досягненнями революції. Комісари за власним бажанням робили призначення, у тому числі на посади викладачів. Був створений керівний орган – Рада комісарів вузів (РКВУЗ) на чолі з асистентом Харківського університету Назаровим, що фактично керувала вищою освітою у Києві.

Найболючіше це сприймалося в університеті Св. Володимира, який до цього користувався автономією. Як згадував декан історико-філологічного ф-ту професор М. Бубнов, 31 березня до ректора з'явилися двоє молодих (до 25 років) людей – комісари Міцкун і Фінкельштейн та оголосили вищезазначену постанову. Вони одразу зажадали від секретаря видати їм 25 незаповнених, але з підписами та печатками студентських квитків, за якими комісари та їхні знайомі зарахували себе до студентів. Комісар Міцкун почав втручатися в усі ланки університетського життя: навчальний процес, наукову роботу, громадське життя. Лекції з богослов'я, церковного, римського та адміністративного права оголошувалися необов'язковими для відвідування. Факультетам було наказано створити інститут старост для координації дій з комісарами. Міцкун демонстративно відмовився затвердити протокол засідання фізико-математичного факультету, у якому згадувалося про «вшанування пам'яті трагічно загиблого найстарішого члена ф-ту» – розстріляного ЧК проф. І. Армашевського³⁰.

Професура Київського університету слідом за Харківським університетом зверталася до наркома освіти В. Затонського із протестом проти порушення комісарами автономії університету, але все було марно. Граючи в демократію, більшовики оголосили нові вибори посадових осіб університету за участю студентів. Результат виявився несподіваним: студенти демонстративно переобрали старих деканів, навіть тих, які вважалися «правими» і не користувалися їхніми симпатіями. Це дало привід Міцкуну заявити, що революційне за старих часів студентство стало реакційним за революційної влади.

Далі комісар Міцкун, за висловом ректора Є. Спекторського, став «знущати з університету». Він зажадав від історико-

філологічного факультету надати кафедру його товаришеві Рубінштейну, що не мав відповідної підготовки для наукової посади, іншу кафедру – його знайомій Старосельській, яка щойно отримала вищу освіту. Коли керівництво і студенти факультету відхилили обидві кандидатури, декан отримав сувору догану і наказ переглянути справу. Про повне невігластво комісарів свідчили їхні вимоги перетворити медицину на пролетарську науку, твердження, що астрономія досі була буржуазною наукою і вивчення небесних світил слід узгодити з марксистом. Комісари зажадали, щоб університетські лабораторії поряд із науковою роботою займалися «суспільно-корисною працею» – виготовляли слюсарні інструменти та прості прилади.

«Всюди комісари, які все псують і в усе втручаються. Я дивуюся, як наші професори витримують, коли ними керують недовчені студенти», – записала студентка у щоденнику³¹. Наскільки далекими були радянські функціонери від розуміння змісту науково-викладацької роботи видно з того, що Міцкун дуже здивувався, дізнавшись, що професор має 6 лекційних годин. Він запитав, чому не 8, маючи на увазі 8-годинний робочий день, і здивувався ще більше, що 6 годин є не денною, а тижневою нормою. Неможливо було переконати його, що за добросовісного ставлення вченого до викладання, поєднаного з дослідницькою роботою та практичними заняттями із студентами, 6-годинна норма становить майже граничне навантаження³².

В дусі курсу радянської влади на злиття в майбутньому усіх вишів «в єдину вищу трудову школу» Рада комісарів почала скорочувати кількість столичних закладів вищої освіти³³. Не виключено, що утилітарною причиною такого рішення могло стати бажання влади звільнити для власних потреб великі гарні приміщення. У квітні закрилися і були приєднані до університету Київський географічний інститут, Київський юридичний інститут та Вечірні жіночі курси Жекуліної, що готували домашніх вчительок. З 1 червня закрилися Вищі жіночі курси та Київський жіночий медичний інститут, курсисток перевели на відповідні факультети Київського університету. Припинив існування створений 1918 р. Київський технічний інститут, його студенти переводилися до політехнічного інституту³⁴.

Сумна доля очікувала й Український державний університет. За наказом його було об'єднано з університетом Св. Володимира, де передбачалося створення паралельних кафедр з російською та українською мовами викладання. Це була вже друга спроба знищити український університет, який з часів Української Держави містився у будинку військового училища біля Кадетського гаю. Наказ про об'єднання двох університетів готувався ще в лютому, але тоді спільні дії професури і студентів змогли переконати наркома освіти В. Затонського, що це зовсім різні вузи. Тепер доля університету була вирішена. Проте ректор Є. Спекторський, відомий українофоб, який, звісно, був проти такого рішення, зволікав із втіленням його у життя. А до того часу, коли мало відбутися злиття університетів, радянська влада вже залишила Київ.

Навіть у загальних рисах складно відтворити стан громадського життя міста за більшовицької влади. За свідченням адвоката А. Гольденвейзера, «заклопотані високою політикою і боротьбою на численних фронтах, більшовики 1919 року ще не встигли накласти своєї мертвої руки на усі прояви господарського і культурного життя Києва. Магазины продовжували торгувати, гімназії та університети ще існували у попередньому вигляді. Населення ще не встигло зголодніти та опуститися. Люди жили за рахунок запасів або служби; жалувannya ще вистачало на мінімальні потреби, особливо якщо в сім'ї було кілька службовців»³⁵.

В цей час працювали усі київські театри, серед них і три українські. Вони вважалися націоналізованими, репертуар контролювала влада. Театр зажив великої популярності у нового масового глядача – робітників та червоноармійців. Спеціально для них у приміщенні театру «Аполло» був відкритий новий театр 1-го Комуністичного полку (згодом – театр Червоної армії), який спеціалізувався на легкому театральному жанрі (комедіях, водевілях), а за класичними п'єсами ставив зрозумілі непідготовленому глядачу короткі адаптовані вистави. Новим трендом радянських часів у театральному мистецтві стала обробка класичних п'єс у революційному дусі.

Водночас на старому фоні почали з'являтися паростки нових традицій. Невід'ємною складовою громадського та культурно-

мистецького життя радянського Києва стали організовані владою різноманітні масові агітаційно-пропагандистські заходи. Незважаючи на непослідовність і лицемірство політики більшовиків їхня соціальна демагогія викликала у пересічних громадян надію на встановлення соціальної справедливості. Через це більшовицька пропаганда була доволі дієвим інструментом впливу на киян. 1919 р. вона вже набула певного досвіду і досконалих форм, використовувала наявні освітні і літературно-мистецькі сили. Новим масовим явищем став мітинг-концерт – поєднання агітації з культурно-мистецьким заходом.

Дієвість більшовицької агітації підсилювалася тим, що вона обіймала широкий культурний простір, особливо у великих містах. Наймасовішим заходом ставала організація різного роду святкувань, які мали чітке ідеологічне забарвлення і водночас несли привабливу для багатьох культурну складову. Першим таким святом став «День Червоної армії», проведений за рішенням губвиконкому 5 березня. Цей день був оголошений вихідним для підприємств, установ і навчальних закладів. Святкування розпочалося військовим парадом частин Київського гарнізону, ЧК і міліції на Софійській площі. У святкових колонах по місту пройшли депутати Київради, члени політичних партій, робітники від кожного району. Потім святкування перемістилося на Хрещатик, де з балкона Міської думи перед присутніми виступали партійні та радянські керівники.

Як зазначали київські газети, свято зібрало багато народу. Звісно, на вулиці вийшли не лише палкі прихильники радянської влади, чимало було й таких, хто прийшов з цікавості. Мітинги в різних районах міста супроводжувалися музикою, співами, виступами відомих артистів. Театри того дня давали безкоштовні вистави для робітників і червоноармійців. Після урочистих зборів у цирку відбувся концерт за участю знаменитостей – кіноактора І. Мозжухина, співаків Л. Собінова, М. Светловідова³⁶.

В неділю 6 квітня таким же чином відзначався організований Київською радою профспілок та губвиконкомом «День пролетарської культури». На базарах та у робітничих кварталах грали оркестри, курсував святковий трамвайний вагон. Відбувалися

вистави у театрах, було дано 8 концертів у громадських приміщеннях і робітничих клубах. Центром святкування став театр ім. К. Лібкнехта (колишній оперний), де після урочистої частини читали вірші поети, виступали аматорські колективи³⁷.

Найгучнішим і наймасовішим стало відзначення за усталеним сценарієм пролетарського свята 1 травня. На цей час урядові установи УСРР вже переїхали до Києва й урочистості відбулися на найвищому рівні. Місто було прикрашене, ілюміноване, пам'ятники старого режиму – задрапіровані. До свята «усі київські художники малювали й писали плакати більшовицької спрямованості». Оскільки влада сприяла радикальним мистецьким течіям, киянам було доволі важко зрозуміти зміст деяких «картин»³⁸.

Святкування складалося з двох частин – політичної та карнавальної. Робітники шикувалися в колони біля своїх підприємств і під супровід військових музик організовано прямували до центру. Під час ходи урочистих колон у центрі міста відбулася закладка пам'ятників К. Марксу, К. Лібкнехту та Я. Свердлову. У головному мітингу на Софійській площі взяли участь керівники Радянської України Х. Раковський, Е. Квіринг, Г. П'ятаков, А. Бубнов. Після виступів лекторів і агітаторів відбулися численні концерти професійних акторів та аматорів, влаштовувалися «живі картини» – сцени різних подій світової історії.

У святкуванні пролетарського свята охоче брали участь і представники буржуазних верств, особливо молодь, яку приваблювала культурна програма, народні гуляння. Київська студентка з заможної родини розповідала, як вони великою компанією пішли до Купецького саду, де виступали відомі артисти М. Мордкін та Л. Собінов. Але перед виставою їм довелося вислухати «довгу бездарну промову про чесноти пролетаріату і підлість буржуазної наволочі»³⁹.

Для учнів початкових шкіл та вихованців дитячих притулків було влаштоване дитяче свято у Купецькому саду, Олексіївському і Аносівському парках на Печерську, Пушкінському парку на Шулявці. Розрахована на 4 години програма включала вистави, різні розваги й гуляння.

Апофеозом святкування 1 травня стала прем'єра авангардної вистави за п'єсою Лопе де Вега «Овече джерело» у революційній інтерпретації, спеціально поставленої відомим режисером О. Загаровим до цієї дати у Театрі ім. Леніна (колишній театр Соловцова). Вистава настільки захоплювала глядачів, що наприкінці зал разом із акторами співав «Інтернаціонал». Спектакль ішов протягом 42 днів з незмінним успіхом, що на думку Київського губкому КП(б)У наочно демонструвало «могутню силу справжнього мистецтва, коли його роблять знаряддям агітації і пропаганди». В контексті цього висновку 27 липня під час «Дня Всевобуча» на Печерській площі просто неба відбулася постановка опер «Аїда» та «Паяци», демонструвалися живі картини «Взяття Бастилії» тощо⁴⁰.

Більшовицька влада виявляла особливу увагу до дітей, яких вона прагнула перетворити на своїх майбутніх прихильників. Дитячі свята влаштовувалися з різних приводів, іноді замість церковних свят, які радянська влада офіційно не відзначала. На Зелені свята 8-10 червня у київських парках проводилися дитячі гуляння. На організоване 13 липня Всеукраїнською радою захисту дітей свято «День дитини» запрошувалися усі діти віком від 8 до 13 років без різниці класового походження і соціального стану. Рада звернулася до батьків, щоби ті не забороняли дітям брати участь у святі, на яке дорослих не запрошували. Радянські органи не пошкодували коштів: дітям до 8 років через домкоми роздавали ласощі й іграшки; старших дітей запросили на концерти й вистави, вони також отримали іграшки і гостинці⁴¹.

В часи соціальної революції складно вести мову про існування громадської спільноти, особливо за більшовицької влади, яка всіляко поглиблювала класовий антагонізм. Офіційно панівними класами вважалися пролетаріат і найбільніше селянство, тоді як буржуазія була позбавлена політичних прав, а фактично й права на громадське життя. За таких умов масові агітаційно-пропагандистські акції із художнім супроводом привертали увагу різних соціальних верств та національних груп населення. Із ускладненням воєнно-політичного становища в останні два місяці радянського режиму подібні заходи в Києві припинилися.

Офіційне громадське життя столиці радянської України було пролетарським, а отже інтернаціональним. Тоді як громадське

життя титульної нації залишалося приватною справою виключно самих українців. Воно ледь трималося завдяки партіям боротьбистів та незалежників, які підтримували радянську владу, водночас залишаючись на національних позиціях. В офіційній радянській пресі – газетах «Киевский коммунист» та «Известия Киевского совета рабочих депутатов» (згодом «Известия ВУЦИК») про українське національне життя навіть не згадувалося.

Із встановленням радянської влади комісар з культурно-освітніх справ незалежник С. Мазуренко звернувся до українських установ та організацій («Просвіт», театрів, гімназій) із закликом «залишатися на своїх місцях і спокійно продовжувати свою працю»⁴². Хоча значна частина митців та освітян залишила Київ разом з Директорією, українські культурно-освітні установи не припинили діяльності. Працювали початкові школи, п'ять гімназій, Український державний університет, Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка. Діяли три професійні – Молодий, Державний драматичний, Український народний (у Троїцькому народному домі) – театри та кілька аматорських – у Лук'янівському народному домі, «Просвіті» залізничників та ін. Звісно, як і уся сфера освіти і культури міста, вони відчували на собі новації влади і перебували під суворим ідеологічним контролем більшовиків.

Спочатку виходили три українські газети – «Боротьба», «Народня воля», «Червоний прапор», проте у квітні дві останні були закриті. Після оголошення партійним з'їздом боротьбистів про перехід партії на радянську платформу його друкований орган «Боротьба» зайняв цілком прорадянську позицію. Найпошлідовнішим оборонцем національних прав українців залишалася газета «Червоний прапор». Із поданих нею матеріалів склалася картина повної байдужості та навіть ігнорування радянською владою національного питання.

1919 р. більшовицька партія України демонструвала відвертий національний нігілізм, національні проблеми вважалися несуттєвими і другорядними. І хоча із переїздом до Києва урядових установ публікація декретів і наказів, печатки і штемпелі робились як російською, так і українською мовами⁴³, за цим

парадним фасадом ховалося неприхильне ставлення робітничо-селянської влади до української мови й культури. У столиці воно виявлялося на кожному кроці. Офіційні органи відмовлялися приймати документи українською мовою, радянські газети писали про боротьбу з «українським шовінізмом», під яким розумілося вживання української мови в урядових установах.

У відповідь на це газета «Червоний прапор» констатувала, що у Києві панує русифікація і відкрила рубрику «Синодик русифікації», у якій наводилися приклади дискримінації української мови. Згадувалися Вища рада народного господарства УСРР, де відмовлялися приймати документи українською; Лівобережна залізниця, комісар якої вимагав вести діловодство «людською мовою»; комісар окружного санітарного управління, що звільнив кількох співробітників за ведення документації українською мовою; відділ статистики губвиконкому, анкети якого під час перепису населення можна було заповнювати лише російською мовою; газета повідомляла про випадок, коли червоноармійці затримали людей, які заспівали «Заповіт» на вулиці, та наводила ще багато подібних прикладів⁴⁴.

Єдиною масовою акцією української громади у Києві за радянських часів стало святкування 11 березня річниці з дня народження Т. Шевченка. У підготовці свята були задіяні усі українські організації Києва: спеціально створений Мистецький комітет із влаштування Шевченківських свят, Всеукраїнська учительська спілка, профспілка діячів театру, Об'єднаний український хор та ін. Українська громада прагнула зробити «Тарасове свято» не лише для українців, а й для усіх киян, тому звернулася до губвиконкому з проханням допомогти коштами та зробити цей день неробочим.

Зарахувавши Т. Шевченка до діячів революційної демократії, радянська влада не заперечувала проти Шевченківських свят. 7 березня наркомат освіти УСРР видав постанову про вшанування пам'яті Т. Шевченка. Але організація свята стала справою виключно українських організацій, радянське керівництво міста його фактично проігнорувало. Губвиконком не надав взагалі ніякої допомоги, в тому числі обіцяних 30 тис. карб. Отже, святкування відбулось завдяки фінансовій підтримці Україн-

банку, Союзбанку, Дніпросоюзу і Централу, які дали на його проведення 20 тис. карб.⁴⁵ Українців обурило й відмова міської влади зробити 11 березня неробочим днем для усього міста (вихідний день оголошувався лише по окремих установах за дозволом керівництва), тоді як невдовзі вихідними днями оголошувалися день Паризької комуни, день похорону Р. Люксембург тощо.

Святкування відбулося не так масово, як розраховувала українська громадськість. «Тарасове свято» розпочалось об 11 год. панахидою у Софійському соборі. Дитячі ранки пройшли у Троїцькому та Лук'янівському народних домах, Народній аудиторії, Молодому театрі. Головні урочисті збори відбулися у Державному драматичному театрі, де після доповіді Л. Старицької-Черняхівської виступив Український хор під орудою В. Верховинця. В інших театрах і клубах читалися реферати, відбувалися вистави за творами Т. Шевченка⁴⁶. По закінченні робочого дня урочисті збори провели службовці багатьох установ.

В подальшому українці не спромоглися на проведення таких масштабних акцій, адже вони відбувалися лише з дозволу губвиконкому та міліції, до того ж після оголошення у червні облогового стану масові заходи у місті взагалі були заборонені. Радянські органи з упередженням ставилися до будь-яких проявів українського життя, хоча воно відбувалося виключно у культурно-освітніх межах і було цілком аполітичним. Крім театрів діяли «Просвіти» (досить мляво через відсутність зв'язку з провінцією), Український робітничий клуб у Лук'янівському народному домі, кілька музичних і хорових колективів. Видавнича діяльність була ускладнена цензурою та браком паперу.

Громадська діяльність українців спершу була помітною. Вже 18 лютого делегація Всеукраїнської вчительської спілки (А. Бакалінський, О. Дорошкевич, С. Романюк) відвідала наркома освіти В. Затонського, який обіцяв допомогу уряду в розвитку української школи, застерігаючи її від «шовінізму»⁴⁷. Вище вже згадувалося про скрутний стан, у якому перебувала українська освіта. Зрозумівши, що годі чекати допомоги від влади, українці змушені були покладатися лише на власні сили та громадську

ініціативу. Гроші на утримання бурс при українських гімназіях, підготовчих курсів для вступу до університету та інших потреб українське громадянство добувало самотужки, проводячи благодійні акції – вистави, концерти, вечірки.

Коли виникла загроза ліквідації Українського державного університету, на його захист стали студенти-українці. 16 березня на студентському вічі представники київських вишів ухвалили резолюцію, в якій констатували, що закриття університету не відповідає змісту декретів радянської влади і є «переслідуванням української нації і бажанням шляхом знищення центрів національної культури повернути український народ до стану експлуатації»⁴⁸. Професурі і студентам вдалося переконати наркома освіти, і український університет залишився окремим закладом. Щоправда, на закріплене за ним приміщення артилерійського училища весь час зазіхали різні військові частини.

Центром українського життя міста стало громадське безпартійне об'єднання – Рада культурно-просвітніх установ та організацій, яка вперше зібралася 21 березня. Доповідь про стан українських справ викликала обурення присутніх, і вони одноставно вирішили звернутися до Тимчасового робітничо-селянського уряду і до громадянства: «...Ми, представники київських українських культурно-просвітніх організацій... підносимо голосний протест і як українці, і як діячі культури і мистецтва». У зверненні йшлося про те, що на чолі радянських установ стоять «люди, які не мають нічого спільного як з українською культурою, так і культурою взагалі». У новому керівному органі «Всеукраїнській раді мистецтв» немає жодного представника української культури та ігноруються її інтереси. Українські діячі вимагали, щоби радянська влада дбала про розвиток української культури та керували нею «лише її знавці, обрані представниками української культури і мистецтва»⁴⁹.

У відповідь на критику українськими колами національної політики більшовиків радянська влада повела проти них цілеспрямований наступ. Постановою Київського губвиконкому була ліквідована Селянська спілка, створена 1917 р. Всеукраїнською радою селянських депутатів. 4 березня вийшов останній номер її газети «Народня воля». У ніч на 25 березня були

проведені арешти серед української інтелігенції. Слідом за політичними діячами була заарештована група фінансистів і кооператорів з Дніпросоюзу, Союзбанку, Українбанку, Централу, Коопцентру⁵⁰. Завдяки втручанню боротьбистів ситуацію вдалося владнати й українські діячі були звільнені, але згодом арешти поновилися.

Левову частку енергії українцям доводилося витратити на боротьбу з різними утисками з боку органів влади. Український клуб, що існував з часів Гетьманату на розі вулиць Пушкінської та Прорізної, боротьбисти і незалежники просили передати для Українського робітничого клубу, але гарна будівля у середмісті була конфіскована військовою комендатурою. Робітничий клуб залишився в Лук'янівському народному домі. Це був важливий осередок українського культурного життя: при ньому діяла школа для дорослих, лекторій, самодіяльний театр, низка освітніх гуртків, амбулаторія тощо.

Подальший розвиток подій навколо клубу засвідчив, що для пролетарської влади визначення «український» одразу трактувалося як «буржуазний» або «контрреволюційний». 20 березня до клубу прибув загін озброєних червоноармійців 1-го Комуністичного полку з метою конфіскувати його для влаштування власного театру. За свідченням газет, під час з'ясування стосунків «досить багато було вилито бруду проти українців»⁵¹. Цього разу клуб вдалося відстояти, й після довгих ходінь по різних інстанціях він був визнаний осередком пролетарської культури.

Проте це не завадило новій спробі позбавити українців приміщення. Цього разу його хотіли відібрати під приводом націоналізації усіх народних будинків. Завідувач секцією народних будинків губкультосвіти заявив, що в клубі «панує шовіністичний, самостійницький напрям, ворожий російській культурі». Своє звинувачення він пояснив тим, що клуб відмовляється від лекторів і агітаторів від губкому і заявляє, що у нього є свої – українці. «Із цього небажання ми й бачимо, що у вашому клубі панує петлюрівсько-самостійницький напрям», – констатував він. Газета «Червоний прапор» сміливо відповіла на ці закиди: «Тепер ці добродії відверто заявляють, що проводити

культурно-освітню роботу в національних українських формах – це шовінізм і ворожість до російської культури. Український робітничий клуб є зараз єдиний у Києві об'єднуючий культурно-освітній центр усього українського київського пролетаріату і руйнувати його значить йти проти єдності пролетаріату»⁵².

На наступному засіданні Ради культурно-просвітніх установ 29 березня була озвучена інформація про утиски українських організацій, реквізицію їхніх помешкань і арешти діячів культури. Особливо обурила присутніх ситуація, що склалась навколо Українського робітничого клубу. Дії влади вони визначили як «яскравий характер походу проти українства взагалі та української культури зокрема». Рада висловила рішучий протест і звернулася до Ради робітничих депутатів та виконкому з вимогою звільнити заарештованих українських діячів та надати культурно-просвітнім організаціям можливість надалі нормально провадити роботу⁵³.

Наступ на українські культурні заклади тривав. 2 квітня представник того ж Комуністичного полку, який на думку українських діячів, займався «виключно реквізицією українських помешкань», знову оглянув приміщення Всеукраїнської спілки діячів театрального мистецтва і визнав його придатним для реквізиції. Спільці вдалося владнати ситуацію, пославши свого представника до Х.Раковського.

Того ж дня стався ще один замах на українську культуру. До павільйону «Українфільми» прийшли люди з ордером на його реквізицію для потреб кінокомітету. «Українфільма» належала кооперативним організаціям, вона поширювала серед населення відомості щодо сільського господарства, ветеринарії, гігієни, різних галузей кооперативного життя. В той час, як на Хрещатику знаходилось недіюче ательє «Художній екран», яке могло підійти для кінокомітету, вибір впав чомусь на українську установу⁵⁴.

Після цих подій Рада культурно-просвітніх установ ухвалила не брати участі у Дні пролетарської культури, мотивуючи це тим, що він проводиться владою, тоді як Рада є громадською організацією. Зрозуміло, що то була формальна причина, насправді це був своєрідний протест проти дій влади. Проте не всі

погодилися із таким рішенням. У святі брав участь Український робітничий клуб, в якому цього дня було дано для дітей, робітників і червоноармійців ранкову і вечірню вистави. Водночас керівництво заявило, що спроби нападів на клуб завадили ширшій участі у святі⁵⁵.

Із ускладненням воєнно-політичної ситуації радянська влада посилила репресії проти своїх політичних опонентів, до яких було віднесено і українців. Війна із армією УНР, зростання селянсько-повстанського руху й підозра у причетності українців до Куренівського заклоту викликали в неї ворожість до всього українського. Після виключення з виконкому «за активний спротив соціалістичному будівництву» українських соціал-демократів (незалежників), репресій проти політичних і громадських діячів, припинення виходу українських газет громадське життя українців, і так не дуже активне, практично зійшло нанівець.

У підсумку зазначимо, що життя киян за більшовицького режиму виявилось скрутним і суворим. Міське господарство і соціальна сфера були занедбані і кинуті владою напризволяще. Політика Української радянської держави щодо населення була такою, що навіть столиця весь час жила на голодному пайку, у скрутних матеріальних і побутових умовах.

Заможні верстви повною мірою відчули «класову ненависть» пролетарської держави, яка, втім, не призвела до встановлення соціальної справедливості. За радянського режиму життя пролетаріату й міських низів також не стало кращим у порівнянні із попередньою буржуазною владою. Національна політика більшовицької партії 1919 р. фактично позбавила українську громаду Києва права на національне життя. Під заборонаю опинилася не лише політична, а й національно-культурна діяльність. У столиці радянської України відбувалася відверта дискримінація української мови і культури.

¹ Боротьба. – 1919. – 12 лютого.

² Там само. – 20 березня.

- ³ Борьба. – 1919. – 5, 25 марта; Боротьба. – 1919. – 9 квітня.
- ⁴ Борьба. – 1919. – 8 июня; Известия ВУЦИК. – 1919. – 22 июля.
- ⁵ Борьба. – 1919. – 27 апреля, 3 мая; Известия ВУЦИК. – 1919. – 15 мая.
- ⁶ Известия ВУЦИК. – 1919. – 25 июня.
- ⁷ Борьба. – 1919. – 12 июня, 6 июля, 26 августа.
- ⁸ Известия ВУЦИК. – 1919. – 7 августа.
- ⁹ Борьба. – 1919. – 7 августа.
- ¹⁰ Там само. – 1 марта.
- ¹¹ Там само. – 15 марта.
- ¹² Червоний прапор. – 1919. – 13 квітня.
- ¹³ Боротьба. – 1919. – 25 березня; Известия ВУЦИК. – 1919. – 15 июля.
- ¹⁴ Известия ВУЦИК. – 1919. – 29 мая.
- ¹⁵ Борьба. – 1919. – 20 июня; Известия ВУЦИК. – 1919. – 20 июля.
- ¹⁶ Червоний прапор. – 1919. – 11 квітня.
- ¹⁷ *Зінченко А.* Визволитись вірою: Життя і діяння митрополита В. Липківського. – К., 1997. – С. 173-175.
- ¹⁸ Известия ВУЦИК. – 1919. – 1 июня; Червоний прапор. – 1919. – 12 квітня.
- ¹⁹ Червоний прапор. – 1919. – 18 квітня.
- ²⁰ Борьба. – 1919. – 23, 30 августа.
- ²¹ Народня воля. – 1919. – 22 лютого.
- ²² Червоний прапор. – 1919. – 16 березня.
- ²³ Известия. – 1919. – 29 июня.
- ²⁴ Червоний прапор. – 1919. – 5 квітня.
- ²⁵ Борьба. – 1919. – 13 апреля, 2 августа.
- ²⁶ Известия ВУЦИК. – 1919. – 7 августа.
- ²⁷ Там само. – 23 июля.
- ²⁸ *Ульяновський В.І., Короткий В.А., Скиба О.С.* Вказ. праця. – С. 217.
- ²⁹ Борьба. – 1919. – 4 апреля.
- ³⁰ *Ульяновський В.І., Короткий В.А., Скиба О.С.* Вказ. праця. – С. 217-221.
- ³¹ Дневник и воспоминания киевской студентки. – С. 211.
- ³² *Спекторский Е.В.* Столетие Киевского университета. – К., 2007. – С. 94-95.
- ³³ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 142. – Оп. 1, 1919 р. – Спр. 189. – Арк. 5.
- ³⁴ Известия ВУЦИК. – 1919. – 8 июня.

- ³⁵ *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний. – С. 254.
- ³⁶ Борьба. – 1919. – 7 марта.
- ³⁷ Коммунист. – 1919. – 6 апреля; *Золотоверхий І.Д.* Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.). – К., 1960. – С. 260.
- ³⁸ Дневник и воспоминания киевской студентки. – С. 214.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Известия ВУЦИК. – 1919. – 29 июля.
- ⁴¹ Дневник и воспоминания киевской студентки. – С. 214; Известия ВУЦИК. – 1919. – 13 июля.
- ⁴² Червоний прапор. – 1919. – 8 лютого.
- ⁴³ Боротьба. – 1919. – 10 квітня.
- ⁴⁴ Червоний прапор. – 1919. – 25, 27 лютого, 12 квітня.
- ⁴⁵ Там само. – 16 березня.
- ⁴⁶ Там само. – 1919. – 11, 13 березня.
- ⁴⁷ Боротьба. – 1919. – 20 лютого.
- ⁴⁸ Червоний прапор. – 1919. – 18 березня.
- ⁴⁹ Там само. – 25 березня.
- ⁵⁰ Там само. – 26 березня.
- ⁵¹ Там само. – 22 березня.
- ⁵² Там само. – 20 квітня.
- ⁵³ Там само. – 3 квітня.
- ⁵⁴ Там само. – 5 квітня.
- ⁵⁵ Там само. – 9 квітня.

4. Під білою владою генерала А. Денікіна: нормалізація життя, настрої та очікування киян (вересень–жовтень 1919 р.)

Денікінський режим, що проіснував на українських землях близько півроку, є найменш дослідженим в історії Української революції. Білий рух являв собою військово-політичну силу, яка пропонувала альтернативний більшовизму шлях виводу Росії з постімперської кризи. Його ідеологія мала консервативно-ліберальний характер і була близькою до кадетської. Образно кажучи, білі прагнули повернути колишню Російську державу у стан до жовтня 1917 р. Режим декларував відновлення законності та порядку, соціально-економічну політику, спрямовану на досягнення соціальної рівноваги у суспільстві, що позитивно сприймалося більшістю населення. Революційні процеси та їхні наслідки, зокрема зростання національної свідомості колишніх поневолених народів, були проігноровані білогвардійцями. Вони залишалися прихильниками «єдиної і неділимої Росії».

У нарисі представлене життя міста Києва за умов військового режиму Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР). Йдеться про короткий і нестабільний у воєнно-політичному аспекті період (три з половиною місяці), при дослідженні якого відчувається брак документів. Головним джерелом, як і у попередніх нарисах, слугували тогочасна київська преса та свідчення жителів міста.

30 серпня* Київ був залишений Червоною армією. На цей час його встигли покинути радянські державні установи. За два з лишком роки революції у Києві склалася певна традиція: коли попередня влада вже залишила місто, а нова ще не вступила у

* Дати подано за новим стилем.

свої повноваження, діяла Міська дума. З часів Української Держави Дума існувала лише формально, не брала участі у керівництві містом і з'являлася лише у часи «безвладдя».

Рано вранці 31 серпня з боку Святошина до міста увійшли частини армії УНР. Командування порозумілося з міським головою Є. Рябцовим і невдовзі над Міською думою з'явився жовто-блакитний прапор. Трохи пізніше з-за Дніпра з боку Дарниці підійшов передовий загін Добровольчої армії на чолі з генералом М. Бредовим. Кияни з ентузіазмом вітали і тих, і інших, хоча більшість була, безумовно, прихильниками білогвардійців.

Українська армія мала наказ уникати збройних сутичок з денікінцями, оскільки ще існував шанс домовитися з ними про спільну боротьбу проти Червоної армії. Добровольці ж вважали українців такими ж ворогами, як і більшовиків. Після вуличних перестрілок розпочалися переговори. Українцям довелося піти на поступки й залишити місто. Наступного дня у Києві була встановлена влада білогвардійців.

1-2 вересня місто перебувало у піднесеному настрої, кияни сприймали Добровольчу армію як свого визволителя. Офіцери і солдати в англійських одностроях кольору хакі справляли враження справжньої армії – міцної, дисциплінованої військової сили. Народ збирався на вулицях і площах, було багато святково вбраних людей, жінок у білих сукнях. Люди раділи не стільки від приходу саме Добровольчої армії, скільки святкували звільнення від більшовиків. Антибільшовицькі настрої єднали натовп, панувала загальна єдність, яка нагадувала перші дні Лютневої революції¹.

У перші дні вересня місто було охоплене сумними настроями. Стали відомі списки розстріляних в останні дні більшовицького режиму. Щоби продемонструвати мешканцям злочини більшовизму для загального огляду були відкриті в'язниці та морг Анатомічного театру, де перебували тіла розстріляних. Люди шукали своїх рідних і близьких. Проходили похоронні процесії, у церквах служили панахиди за загиблими, газети виходили у жалобних рамках. Практично не залишилося організації чи установи, де б не загинули співробітники. Міська

влада влаштувала похорони жертв на Лук'янівському кладовищі.

Злочини більшовицької влади стали предметом особливої уваги денікінської адміністрації. 3 вересня судові слідчі С. Міляшкевич та В. Пучковський порушили карну справу за фактом катувань і розстрілів у Київській ЧК. За присутності представників іноземних держав, Міжнародного Червоного хреста, міського самоврядування та громадськості вони оглянули приміщення губчека на вул. Садовій, 5². Генерал М. Бредов видав 8 вересня наказ про утворення комісії для розслідування діяльності Київської ЧК на чолі з генерал-лейтенантом Ф. Рербергом, яка складалася з представників військового відомства, Міської управи та прокуратури³.

Для киян, які вже кілька разів пережили зміну влади, прихід Добровольчої армії був пов'язаний зі сподіваннями на краще. Скориставшись загальним піднесенням вже 2 вересня білогвардійці відкрили у місті п'ять вербувальних пунктів. Запис добровольців починався успішно, до армії зголошувалися викладачі, студенти, гімназисти, робітники. 8 вересня (у неділю) київські театри (Оперний, «Соловцов» та ін.) дали спектаклі, весь збір від яких був перерахований на користь Добровольчої армії. 10 вересня силами київських артистів в Оперному театрі був організований концерт на користь Червоного Хреста та жертв громадянської війни, у якому взяли участь знамениті співаки Л. Собинов та А. Смирнов.

Своє ставлення до нової влади кияни виявили також 7 вересня, коли до міста з метою інспекції військ та державних установ прибув командувач Добровольчої армії генерал В. Май-Маєвський. Привітати генерала на вулиці вийшли чимало людей. На його честь відбувся парад військ та молебень на Софійській площі. 10 вересня за участі командувача, в присутності великої кількості народу була відслужена панахида за митрополитом Володимиром (Богоявленським), генералами М. Духоніним, Ф. Келлером та численними жертвами останнього перебування більшовиків у Києві⁴.

Прихід Добровольчої армії до Києва супроводжувався хвилюю російського націоналізму. Ці настрої підігрівала чорносотенна преса, яка хоч і не була офіціозом влади, проте стояла до

неї досить близько. В першому номері поновленої газети «Киевлянин» її видавець, войовничий російський націоналіст В. Шульгин нагадав читачам слова свого батька, що Південно-Західний край є «русский, русский, русский» і пообіцяв не віддавати його «ні українським зрадникам, ні єврейським катам». Шульгин вважав, що має свій особистий рахунок до євреїв як ворогів руського народу через те, що головою київської ЧК, яка розстріляла колишніх членів «Клубу російських націоналістів», був єврей. Випади преси, провокаційні чутки поширювали думку про більшовизм як «жидівський національний рух» і тим самим намагалися спрямувати народний гнів проти євреїв. Антисемітські настрої поширювалися з мовчазної згоди офіцерів-добровольців. Були випадки грабежів, знущань, розправ і самосудів. Євреїв безпідставно заарештовували за стандартним звинуваченням у більшовизмі, виникла загроза погромів.

Занепокоєний поширенням погромних настроїв міський голова Є. Рябцов звернувся до коменданта міста полковника Удовиченка із заявою про неприпустимість розправи над підозрюваними у більшовизмі євреями. Військова влада вжила певних превентивних заходів, на деякий час порядок у місті був відновлений. Проте упередженість у ставленні до євреїв залишалася. Академік В. Вернадський, який на той час мешкав у Києві, вважав, що витоки цього явища криються у почуттях помсти, надзвичайно поширених серед усіх верств суспільства. «Антисемітизм надзвичайний, – занотував він у щоденнику у вересні. – «Жид» – слово, прийнятне в суспільстві... Ясно усвідомлюють неможливість обмеження прав євреїв за законом – але бажують й говорять про необхідність обмежити їх фактично – суспільство не буде їх допускати. Очевидно, це ті настрої, які в Америці існують у ставленні до юридично рівноправних чорних»⁵.

Всю військову та цивільну владу у т.зв. Київській області, до якої за денікінським адміністративним поділом входили Київська та Чернігівська губернії, здійснював начальник («главноначальствующий») генерал А. Драгомиров. Військовим губернатором Київщини став генерал М. Бредов (згодом 13 вересня приступив до виконання обов'язків цивільний губернатор Г. Чер-

нявський, але права його були обмеженими). Своїм наказом він припинив з 1 вересня дію законів радянської влади. Як символ повернення дореволюційних порядків було відновлене датування за старим стилем і переведені годинники за петроградським часом. Перші кроки білогвардійської влади були спрямовані на встановлення правопорядку, нормалізацію життя міста – відновлення міського самоврядування, суду, преси, фінансових установ тощо. 5 вересня губернатор затвердив тимчасовий склад виконавчого органу Думи – Міської управи на чолі з Є. Рябцовим. Дії міського самоврядування регламентувалися «Положенням про міське самоврядування» та законом про вибори гласних від 25 серпня 1917 р.

У питаннях матеріально-побутового та гуманітарного характеру міське самоврядування повністю залежало від військової влади. Через інфляцію та несплату населенням податків воно не мало коштів на утримання міської інфраструктури. Доводилося постійно звертатися до військових з проханнями про асигнування. Військова адміністрація доручила міське господарство самоврядуванню, але фінансувала управу далеко не в повному обсязі. В результаті міське самоврядування втратило самостійність, оскільки існувало виключно на бюджетні кошти⁶.

Перший серйозний конфлікт між Думою та військовою владою виник з приводу виборів. Відповідно до ухваленого денікінським урядом (Особливою нарадою) закону про вибори до місцевого самоврядування 24 вересня Київська міська управа ухвалила розпочати підготовку до виборів та створила виборчу комісію. Виборче право надавалося громадянам Російської держави від 25 років за умови, що вони два роки постійно проживають у даному місті. Військові участі у виборах не брали. Вважаючи проведення виборів передчасним, губернатор М. Бредов не погодився з рішенням управи і подав протест в адміністративний відділ Окружного суду.

Міська управа просила суд залишити протест губернатора без уваги, адже із датою виборів вона не визначилася, своє ж рішення мотивувала технічними складнощами. За законом виборчі списки мали з'явитися за три місяці до виборів, а їхнє складання могло затягнутися, тому що більшовики знищили

майже всі подвірні книги. Конфлікт вдалося залагодити, проте до питання про вибори міська управа більше не поверталася⁷.

Колишню міліцію було реорганізовано в денікінські органи правопорядку – державну варту, яку очолив полковник Барцевич⁸. Було видано ряд наказів про покарання офіцерів і солдатів за самосуди, грабунки та погромну агітацію. У дореволюційному вигляді була відновлена судова система: Окружний суд та усі департаменти Київської судової палати. Поновила роботу Рада присяжних повірених⁹.

Разом з Добровольчою армією до Києва повернулися вислані більшовиками іноземні консули країн, які офіційно не визнали радянської Росії: англійський, французький, американський та італійський, очікували на прибуття польського¹⁰. З 9 вересня було відновлене пряме залізничне сполучення Київ–Полтава–Харків, з 12 вересня – Київ–Фастів–Цвіткове–Бобринська. Розпочався рух пароплавів до Кременчука та Катеринослава.

Нова влада подбала про зміну зовнішнього вигляду міста. За кілька днів зникли усі сліди більшовицької наочної агітації. Прибрали численні пам'ятники Марксу, Енгельсу, Леніну та іншим революційним діячам. На будинок Міської думи повернули зображення покровителя Києва Михаїла Архангела. Послідовно демонструючи своє негативне ставлення також і до української присутності в місті, влада прибрала й українську символіку та написи. На будинку Педагогічного музею було поновлено гасло «На благое просвещение русского народа». На будинку державного банку українську вивіску замінили російською. На цих будівлях знову з'явилися масивні двоголові орли. На вокзалі усі українські написи замінили російськими. Відновили прибрані минулого року з пам'ятника Б. Хмельницькому слова «Волимо под царя Московского православного» та «Богдану Хмельницькому – единая неделимая Россия». На фронтоні університету з'явилася його дореволюційна назва «Императорский университет Св. Владимира»¹¹. Щодо пошкодженого у перші дні пам'ятника Т. Шевченку генерал В. Май-Масвський видав розпорядження провести розслідування і покарати винних.

Цікаво, що жителі Києва також швидко позбулися більшовицьких звичок у звертанні та спілкуванні між собою. Академік В. Вернадський записав у ці дні в щоденнику: «Зникли «това-

риші», з'явилися панове, добродії і т. ін., й уся розмова набула зовсім іншого характеру»¹².

Київський адвокат А. Гольденвейзер влучно охарактеризував час перебування білогвардійців у Києві. «Епоха добровольців, – писав він у спогадах, – особливо на початку, була епохою відродження і відновлення усього зруйнованого радянським режимом. ... Це була остання можлива спроба відновлення в прямому сенсі цього слова, тобто відновлення без будівництва заново, шляхом простого скасування усього, заподіяного більшовиками. У Києві, де більшовики провели лише півроку, таке відновлення було ще можливим. Знищені більшовиками установи ще існували, їхній матеріальний та особовий склад ще були у наявності. Достатньо було прибрати наліт декретів, і все могло ще воскреснути – суд, міське самоврядування, університет, торгівля, банки тощо. Така можливість тоді ще була, але це була остання можливість...»¹³.

Перші тижні денікінської влади в Києві пройшли під знаком відновлення законності й порядку, повернення міста до нормального життя. 6 вересня за наказом військового губернатора були скасовані усі ордери на житлові та інші приміщення, видані радянською владою, встановлювався 7-денний термін для повернення їх колишнім власникам. Люди поверталися до своїх квартир, шукали реквізовані меблі. Установи (банки, контори, навчальні заклади) наводили лад та ставали до роботи. Частину будинків знову було реквізовано під денікінські установи, але власникам залишали меблі, особисті речі.

Найбільше постраждали від більшовиків заможні центральні квартали Києва – Хрещатик, Липки. Щоби нормалізувати життя міста, за свідченням київської студентки, потрібні були «роки й мільйони». Вона згадувала: «Всюди та сама картина, навіть у школах: меблі з одних приміщень забрані до інших, де їх навмисне поламали й забруднили, шпалери порвані, скло вибите, підлога затоптана й заплывана»¹⁴. В деяких квартирах мешканці наводили порядок, але були й такі, що байдуже жили серед чужих уламків, напевно не дуже вірячи, що добровольці прийшли надовго. Заможне єврейське населення, яке також по-

страждало від більшовиків, не викликало співчуття у денікінців і частини киян.

Призначені на відповідальні посади радянською владою особи були звільнені, натомість відновлені ті, хто був звільнений. Ректор університету Св. Володимира Є. Спекторський дав розпорядження поновити на службі безпідставно звільнених помічників ректора В. Богданова, Є. Лозинського, Г. Захарченка, П. Більченка та численних службовців клінік, лабораторій, бібліотеки та канцелярії. Він звернувся циркулярно до деканів факультетів з вимогою переглянути усі постанови щодо призначення молодших викладачів, обрання приват-доцентів та професорських стипендіатів за період радянської влади. Особи, яких факультети бажали залишити на відповідних посадах, мали бути переобраними і затвердженими Радою університету¹⁵. Влада не визнала виданих за радянських часів атестатів про середню освіту. До вищої школи такі особи могли вступати лише як вільні слухачі. Протягом наступних двох років вони мали скласти іспити та отримати законний атестат.

Спостерігалося пожвавлення у торгово-фінансових колах. Відновили діяльність Київський торгово-позиково-промисловий, Торгово-промисловий та Український народний кооперативний банки; акціонерні товариства «Товаробіг», «Товариство цукрових заводів», «Товариство Дніпровського фанерного заводу», контора Бродського та інші установи. Враховуючи інтереси середніх та нижчих верств населення, до 10 вересня тимчасово були допущені до обігу радянські гроші, т.зв. «п'ятаковські». Приймалися й українські гроші. Поступово їх замінили білогвардійські, надруковані у Ростові-на-Дону. Відновили діяльність державні ощадні каси, було оголошено, що дрібні вклади (до 5 тис.) будуть повернуті вкладникам повністю. Знову велику роль в економічному житті міста відіграла кооперація, яка зазнала від радянської влади найменших втрат.

За більшовиків чи не найгострішою у місті була продовольча проблема. Нестача хліба призводила до його дорожнечі, ціна на хліб постійно зростала, сягнувши у серпні 70 карб. за фунт. Військова влада відмовилася від нормованого постачання і

відновила вільну торгівлю. Разом із міською управою було організовано закупівлю продуктів для населення за допомогою кооперативів – Дніпросоюзу, Центросоюзу, робочого кооперативу «Жизнь» та ін. Поліпшенню продовольчої ситуації сприяли відновлені економічні зв'язки міста з селом. Звільнені від продрозверстки селяни охоче везли продукти до міста. Зі збільшенням підвозу продовольства помітно впали ціни на ринку.

Військова влада взяла під контроль роботу пекарень і наказала їхнім власникам негайно розпочати випічку та продаж хліба. Підприємці були попереджені, що в разі невиконання наказу їхні запаси борошна будуть конфісковані та безкоштовно роздані населенню. Власники великих хлібопекарень запропонували міському голові Є.Рябцову усе борошно, яке надходило до міста, відправляти на оптові склади, й обіцяли в такому разі швидко знизити ціну на хліб до 10 карб. за фунт, тоді як дрібні пекарі пропонували хліб за спекулятивними цінами. На початку жовтня ціна на хліб у Києві закріпилася на рівні 5-7 карб. за фунт. Газета «Киевская жизнь» назвала це «найкращим показником того процесу оздоровлення життя, який розпочався після вигнання більшовиків»¹⁶.

Життєзабезпечення великого міста напряду залежало від постачання палива. Перебої з ним відчувалися від початку революції, тому ця проблема стояла перед київською владою за всіх політичних режимів. Вже 3 вересня відновив діяльність паливний відділ Міської управи. Створена ним комісія взяла під контроль усі наявні в місті запаси палива, припинила його видачу за радянськими ордерами, звернулася до військового команданта з проханням забезпечити охорону складів.

Вугілля та нафта постачалися централізовано, але їх вистачало лише для електростанції та водопроводу. Будинки опалювалися виключно дровами. Для створення запасів на зиму паливний відділ організував заготівлі у навколишніх лісництвах – Трипільському, Межигірському, Старо-Петрівському, у міському лісі в Пуші-Водиці. Доставка здійснювалася залізницею (вузькоколіяками) та водним транспортом по Дніпру. Наскільки гостро стояла проблема з опаленням, можна уявити із зростання ціни на дрова, встановленої паливним відділом: 5 вересня 1 куб.

сажень оцінювався у 2350 карб., з 8 вересня ціна була підвищена до 4000 карб., з 2 жовтня – до 5000 карб.¹⁷ Ще минулої зими кияни масово встановлювали в квартирах саморобні залізні пічки (згодом названі «буржуйками»), які слугували і для опалення, і для приготування їжі. Очевидно було, що вони знадобляться й цієї зими.

З початку жовтня почалися перебої в роботі електростанції. На кілька годин вимикалася електрика, а відповідно й водопостачання. В середині жовтня міська влада констатувала повну відсутність запасів твердого палива. І хоча Донбас перебував під владою білих, надії на поліпшення ситуації не було, оскільки у зв'язку з розширенням контрольованої ЗСПР території потреба у вугіллі все зростала¹⁸. Шукаючи альтернативні види палива, міська влада видала Києво-Дніпровському кооперативу аванс на виробництво паливних брикетів з гною. Йшла підготовка до розробки торфу навколо Києва. Та все було марним, становище із паливом у місті дедалі погіршувалося, з настанням холодів воно наблизилося до критичного.

Оскільки Київ жив за законами воєнного часу, слідом за іншими контрольованими ЗСПР територіями, на нього було поширено Обов'язкову постанову військової влади від 29 серпня 1919 р., яка регламентувала громадське життя міст. Без дозволу було заборонено проведення зборів, мітингів, з'їздів і лекцій; утворення товариств, союзів, будь-яких громадських організацій; на постановку театральних спектаклів вимагався дозвіл державної варті; регламентувався продаж спиртних напоїв та азартні ігри¹⁹. Проте вже з 8 вересня почали працювати театри, кінематограф, розважальні заклади.

Громадське життя міста в перший місяць було вельми активним. Пройшли загальні збори київських адвокатів, лікарів, журналістів. Ще до вступу білої армії 29-30 серпня відбулися збори представників 22 профспілок, на яких було обрано тимчасове бюро Київської ради професійних спілок. 6 вересня воно провело багатолюдні збори робітників у приміщенні Міської думи, організувало робітничий мітинг на Шулявці. Відповідно до денікінського законодавства профспілковий рух тепер залишався поза політикою і займався суто робітничими питаннями.

Відновив діяльність Всеросійський союз земств і міст. 7 вересня відбулися загальні збори Київського обласного Военно-промислового комітету (ВПК), які ухвалили спрямувати виробництво в усіх галузях господарства на постачання армії. На скликаних 13 вересня ВПК зборах громадських і технічних організацій Києва йшла мова про відновлення економічного життя міста, допомогу Добровольчій армії²⁰.

У громадському житті Києва помітну роль відігравали організації російського націоналістичного спрямування, що сповідували ідеологію, на якій власне й базувався білий рух. Київське відділення загальноросійської організації «Союз освобождения России» очолював російський громадський діяч, народний соціаліст Д. Одинець, який 1918 р. був міністром великоруських справ УНР. Діяли також «Национальный центр» на чолі з протоієреєм К. Аггеевим та «Национальное объединение», головою якого був А. Сахаров. Усі ці організації, що напівлегально існували в Києві з часів Української Держави, відновили свою діяльність з приходом Добровольчої армії. Найвідомішою і дієвішою серед них був «Союз освобождения России», який відкрив власний клуб. Проте його агітаційно-пропагандистська діяльність не зажила великої популярності серед киян. Запланований до читання цикл безплатних лекцій з тематики відродження Росії довелося скасувати. За відсутності слухачів відбулася лише одна лекція у Міській думі²¹.

Були відновлені закриті більшовиками періодичні видання. Вже згадувана газета «Киевлянин», видавець якої В. Шульгин прибув до міста 31 серпня разом із військами, з'явилася 3 вересня. Близька до соціал-демократів (меншовиків) газета «Киевская мысль» припинила вихід у грудні 1918 р. Тепер у складі її видавців відбулися суттєві зміни й газета почала виходити з 7 вересня під назвою «Киевская жизнь». З'явилися нові видання. Серед щоденних газет вирізнялися ліберальна «Киевское эхо» та реакційна, з неприхованою антисемітською спрямованістю «Вечерние огни», перше число якої побачило світ 1 вересня.

Офіційно політична цензура була скасована й поширювалася лише на питання, пов'язані з армією та воєнними діями. Та все ж вона існувала у видозміненому вигляді. Зокрема зарубіжні

новини можна було подавати лише з російських джерел. Тому газети іноді виходили з білими плямами від вилучених цензурою матеріалів.

З'явилася українська преса. 16 вересня під редакцією А. Ніковського та С. Єфремова вийшла газета «Рада», 23 вересня – нова щоденна газета «Слово» (редактор і видавець О.П. Мишта). 25 вересня газету «Рада» було закрито за «самостійницький напрям», який суперечив політиці чинної влади. Натомість 27 вересня з'явилася нова газета «Промінь».

Одним із джерел фінансування усіх воюючих сторін в часи громадянської війни були контрибуції – надзвичайні разові податки, якими обкладалося населення. Але влада ЗСПР не накладала контрибуції на населення Києва, можливо, з огляду на те, що кияни у більшості її підтримували. Натомість 15 вересня нарада представників громадських, фінансових, торгово-промислових, кооперативних та робітничих організацій ухвалила провести самооподаткування населення на користь Добровольчої армії. У такий спосіб передбачалося зібрати до 300 млн. карб. Була утворена комісія для визначення розміру та розподілу оподаткування серед громадян міста відповідно до їх майнового стану²². Головний тягар, безумовно, припадав на заможні верстви. Збір коштів починався з великим ентузіазмом. Уже у перші дні газети повідомляли про внесені суми: Київський комітет лікарів вніс 1 млн. карб., київські банки – 1 млн., Києво-Печерська лавра пожертвувала 50 тис. карб., крім того, як домовласник – ще 16 тис., митрополит Антоній від себе особисто – 10 тис.

Новостворений Комітет допомоги Добровольчій армії з метою привернути увагу киян до збору коштів на користь армії провів 21 вересня агітаційно-пропагандистську акцію «День русского флага». В цей день на вулицях міста було зібрано добровільні пожертви на суму до 1 млн. карб.²³ З тією ж метою 1-2 жовтня відбулося «Свято народних героїв». Поширеним явищем стали благодійні спектаклі на користь Добровольчої армії. 10 жовтня відбулася благодійна вистава «Фауст» в Оперному театрі. 13 жовтня виручка від вистав усіх київських театрів і кінотеатрів була перерахована на потреби санітарного загону

«Київ – генералу Бредову». Перед виставою в Оперному театрі виступали міський голова Є. Рябцов, представники Добровольчої армії та Всеросійського союзу земств і міст.

У зборі коштів були задіяні громадські організації, торгово-промислові підприємства, установи, профспілки, домові комітети. Зокрема Рада університету Св. Володимира 15 вересня обговорила питання про допомогу Добровольчій армії та ухвалила встановити для старших викладачів (професури та доцентів) щомісячні обов'язкові внески в розмірі 10% місячного утримання. При цьому було висловлено побажання, щоби молодші викладачі та службовці також взяли участь у самооподаткуванні. Встановити розмір допомоги вони мали самостійно. У Київському міському архіві є довідки про внески університетської професури, серед яких зустрічаються імена визначних вчених: проф. Л. Яснопольський вніс 185 карб. (серпень), 225 карб. (вересень); проф. К. Воблий – 110 карб. (серпень), 280 карб. (вересень), 140 карб. (жовтень); проф. Г. Де-Метц – 202 карб. (серпень), 267 карб. (вересень), 127 карб. (жовтень). Робили внески й рядові співробітники: працівниця канцелярії Н. Свенцинська внесла 40 карб. (серпень), 25 карб. (вересень)²⁴. На думку членів комісії з самооподаткування перший етап її роботи на кінець вересня був завершений, внески через підприємства, установи та домові комітети надходили регулярно²⁵.

За денікінським законодавством діяльність профспілок обмежувалася економічними та суто робітничими питаннями: безробітням, страхуванням, охороною праці тощо. Влада повернула підприємства колишнім власникам та захищала їхні інтереси. Але воєнно-політичне та соціально-економічне становище не сприяло розвитку народного господарства, тому відбувалося масове згорання виробництва. Вже з перших днів приходу нової влади Тимчасове бюро профспілок повідомляло про закриття підприємств і скорочення штатів. Безробітними ставали найкваліфікованіші кадри – металісти, харчовики, торгово-промислові службовці, аптекарі. За перші 15 днів роботи біржа праці зареєструвала 15 199 відвідин та поставила на облік 7 562 безробітних. В той час як попит на працю становив лише 1082 робочих місця, з яких 286 – для чорноробів²⁶.

Профспілки мали дуже обмежені фінансові можливості й не могли допомагати безробітним повною мірою. Спочатку страхова каса надавала допомогу 1200 безробітним, на що було витрачено 280 тис. карб. Допомога складала 20 карб. на день протягом двох місяців, згодом вона була зменшена до 14 карб. та надавалася лише шість тижнів. Звертання ради профспілок до міського самоврядування виявилось безрезультатним. Міська управа відмовилася займатися питанням безробіття, вважаючи це державною справою. На кінець жовтня кількість безробітних у Києві сягнула 40 тис.²⁷

Так само не забезпечувалося соціальне страхування. Київська центральна лікарняна каса перебувала на межі банкрутства. Підприємства й радянські установи заборгували їй великі суми. За попередньої влади націоналізовані аптеки й лікарні не виставляли рахунків, медичне обслуговування відбувалося за приписами більшовицьких органів охорони здоров'я. Тепер ці рахунки було пред'явлено касі, яка не мала коштів для їхньої оплати. Так само не було коштів і у профспілок. Культурно-освітня праця при Київській раді профспілок майже занепала. За браком фінансування були закриті робітничий технікум та 7 технічних шкіл.

За денікінців у Києві виникла нова течія профспілкового руху, яка відповідно до прізвища її засновника та керівника інженера К. Кірсти, отримала назву «кірстовщина». Це був політичний проект денікінської контррозвідки, метою якого було створити лояльні до білої влади профспілки. На отримані від влади гроші (500 тис. карб.) К. Кірста створив «Організаційний комітет з об'єднання всіх професійних робітничих спілок м. Києва», почав видавати газету «Путь рабочего», яка пропагувала ідею «гармонії класових інтересів» та підтримку Добровольчої армії. Частина робітників його підтримала, але масової організації створити не вдалося. У жовтні 1919 р. за ініціативи комітету було створено військову формуцію – «робітничо-офіцерську роту», яка згодом брала участь у боях під Києвом проти Червоної армії.²⁸

Серед інших галузей гуманітарної сфери занепокоєння міської влади та громадськості викликав стан освіти. В перший

місяць були більш нагальні справи забезпечення життєдіяльності міста, тому розпочати навчальний рік з початку вересня не вдалося. Не вистачало шкільних приміщень, практично всі вони потребували ремонту, не було запасів палива на зиму, бракувало підручників. Головною причиною, яка ускладнювала вирішення будь-якого питання, безперечно, був брак фінансування. Відновлену посаду попечителя Київського навчального округу обіймав тепер ректор університету Св. Володимира Є. Спекторський. Він спеціально їздив до Ростова у справі фінансування освіти. Але отримати від уряду ЗСПР кошти на ремонт, паливо та інші побутові потреби йому не вдалося.

Невизначеним було становище української школи, якій за денікінським законодавством взагалі було відмовлено у державному фінансуванні. Кількість українських шкіл у місті скоротилося з 19 до 14, з яких було 5 гімназій. Катастрофічна нестача фінансів позначилася й на російській школі. Міська управа зменшила число шкіл на 50%; передбачалося розподілити учнів таким чином, щоби на кожен комплект (клас) 1-ї групи припадало від 50 до 55 осіб; 2-ї – 40-45; 3-ї – 30-40; 4-ї – 20. Довелось також встановити плату за навчання (100 карб. на рік) у нижчих початкових школах, які раніше були безкоштовними, а у середніх та вищих – значно її збільшити²⁹. Навчання в усіх київських школах через матеріально-побутові умови відбувалося нерегулярно.

Вище командування Добровольчої армії видало наказ про початок навчання у вузах з 1 жовтня. Але його виконання ускладнювалося відсутністю палива для навчальних закладів. Найбільшою прихильністю білої влади користувався університет Св. Володимира. Рада університету одразу привітала війська генерала М. Бредова, а згодом обрала головнокомандувача ЗСПР генерала А. Денікіна почесним членом університету. Якщо за радянських часів ректор Є. Спекторський всіяко опирався використанню університетських приміщень і майна не за призначенням, для Добровольчої армії керівництво університету було готове йти на жертви. Воно одразу запропонувало владі «посильну допомогу»: використання для військових потреб клінік, хімічних і бактеріологічних лабораторій, участь викладачів

історико-філологічного та юридичного факультетів в адміністративній роботі та пропаганді «єдиної неділимій Росії». З цієї метою 25 вересня в університеті відкрився агітаційно-просвітницький відділ. Було вирішено провести ряд виставок з метою збору коштів для армії³⁰. Був створений Комітет швидкої допомоги чинам Добармії³¹.

Університет займався науковою діяльністю, працювали лабораторії та клініки, в студентів приймалися екзамени, проте заняття так і не були розпочаті. Приблизно в такому ж становищі перебували й інші державні заклади вищої школи – Політехнічний, Комерційний інститути та ін. Загалом Є. Спекторський ні як ректор, ні як попечитель навчального округу за серпень-листопад практично не встиг домогтися суттєвих результатів, чи принаймні істотних зрушень хоча б на одній ділянці освітньої справи³².

Український національний університет в цей час отримав статус приватного вузу й утримувався на приватні кошти. Він знову ділив приміщення з університетом Св. Володимира, оскільки будинок військового училища, наданий йому 1918 р., використовувався для потреб армії. Заняття не проводилися. Українська академія мистецтв теж існувала як приватний заклад. Діяла Українська драматична школа з вечірньою формою навчання.

Важливу роль у житті киян продовжувала відігравати церква. І хоча радянська влада відкрито демонструвала своє негативне ставлення до релігії та пропагувала атеїзм, ставлення населення до церковних обрядів не змінилося. За спостереженнями газети «Киевская жизнь» кількість відвідувань київських храмів за більшовиків навіть збільшилася. Не скоротилося й число зареєстрованих у церкві шлюбів та народжень, хоча узаконені були й цивільні обряди³³.

Недовге існування Києва під владою денікінського режиму чітко поділяється на два періоди, які кардинально різняться один від одного. Розділовою межею між ними стала раптова спроба Червоної армії в середині жовтня захопити Київ. Підбиваючи підсумки першого місяця перебування денікінців у Києві, газета «Промінь» писала: «Відділи Добровольчої армії,

б'ючи людожерні зграї більшовиків, місяць назад вступили в наш старий Київ, ... принесли з собою гарантії обивательського спокою, зменшили на ринкові ціни і дали змогу знову розпочати занепалі за більшовицького панування демократичні справи нашого культурного життя. Нахил нової влади до культурних і правових норм дає нам надію, що незабаром буде знайдено путь до взаємного порозуміння»³⁴.

Таким чином, у перші півтора місяці владі вдалося досягти певних успіхів у налагодженні нормального, як для воєнного часу, життя великого міста. Був встановлений правопорядок, що спирався на закони Тимчасового уряду, відновлено місцеве самоврядування, пожвавилася економічне життя, з'явилася вільна преса. І хоча матеріальні умови життя киян залишалися скрутними, значно поліпшилося продовольче забезпечення міста, подешевшав хліб та основні продукти харчування. Усе це давало підстави сподіватися, що саме цей політичний режим спроможний забезпечити лад, громадський спокій та злагоду. З середини жовтня розпочався зворотний процес – занепад усіх сфер і галузей міського життя, викликаний як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами.

¹ *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний. – С. 259.

² Киевское эхо. – 1919. – 22 августа (4 сентября).

³ Киевская жизнь. – 1919. – 27 августа (9 сентября).

⁴ Киевлянин. – 1919. – 27 августа (9 сентября); Киевская жизнь. – 1919. – 29 августа (11 сентября).

⁵ *Вернадский В.И.* Вказ. праця. – С. 139.

⁶ *Карпенко С.В.* Очерки истории Белого движения на Юге России (1817–1920 гг.). – М., 2006. – С. 217-218.

⁷ Слово. – 1919. – 14(27) вересня; Промінь. – 1919. – 1(14) жовтня.

⁸ Киевлянин. – 1919. – 21 августа (3 сентября).

⁹ Киевская жизнь. – 1919. – 25 августа (7 сентября), 27 августа (9 сентября).

¹⁰ Киевское эхо. – 1919. – 21 августа (3 сентября).

¹¹ Промінь. – 1919. – 22 вересня (5 жовтня).

¹² *Вернадский В.И.* Вказ. праця. – С. 138.

- ¹³ А. Гольденвейзер. Вказ. праця. – С. 262.
- ¹⁴ Дневник и воспоминания киевской студентки. – С. 231.
- ¹⁵ ДАК. – Ф. Ф-16. – Оп. 479. – Спр. 195. – Арк. 6, 10, 18.
- ¹⁶ Киевская жизнь. – 1919. – 21 сентября (4 октября).
- ¹⁷ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 25. – Спр. 1. – Арк. 1-2, 4, 6.
- ¹⁸ Киевская жизнь. – 1919. – 10(23), 18(31) октября.
- ¹⁹ Там само. – 1919. – 27 августа (9 сентября).
- ²⁰ Там само. – 25 августа (7 сентября), 1(14) сентября.
- ²¹ Промінь. – 1919. – 15(28) вересня.
- ²² Киевская жизнь. – 1919. – 3(16) сентября.
- ²³ Там само. – 10(23) сентября.
- ²⁴ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 479. – Спр. 196. – Арк. 1, 4, 5, 8, 10, 13.
- ²⁵ Киевская жизнь. – 1919. – 26 сентября (9 октября).
- ²⁶ Слово. – 1919. – 14(27) вересня.
- ²⁷ Там само. – 1919. – 18(31) жовтня.
- ²⁸ *Реснт О.П.* Крах кірстовщини // УІЖ. – 1989. – № 11.
- ²⁹ Промінь. – 1919. – 18 вересня (1 жовтня).
- ³⁰ Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 38.
- ³¹ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 454. – Спр. 110. – Арк. 2-5.
- ³² *В.І.Ульяновський, В.А.Короткий, О.С.Скиба.* Вказ. праця. – С. 228.
- ³³ Киевская жизнь. – 1919. – 6(19) сентября.
- ³⁴ Промінь. – 1919. – 14(27) вересня.

5. Поглиблення розбіжностей між білою владою та містом (жовтень–грудень 1919 р.)

Несподівана поява частин Червоної армії на околицях Києва в середині жовтня перервала процес нормалізації повсякденного життя в місті. Завжди вважалося, що серед випробувань, які випали на долю киян в часи революції та громадянської війни, найдраматичнішою подією був прихід до міста більшовицького революційного війська на чолі з М. Муравйовим 1918 р. Але виявилось, що деякі кияни називали кілька днів жовтня 1919 р., коли фронт між Червоною і білою арміями проходив по вулицях міста, «жахливими днями, що залишили далеко позаду січневі дні 1918 р.»¹. В ці дні місто охопила чи не найбільша за всі часи революції паніка й відбулася наймасовіша втеча мешканців, наляканих загрозою повернення більшовицького режиму.

Радянська історіографія стверджувала, що частинам Червоної армії вдалося взяти Київ і вони пробули у ньому два дні². Насправді ж червоні спробували захопити Київ, проте змогли зайняти лише його частину. Далі Хрещатика й Бессарабки вони не просунулися, білі міцно стояли на Печерських пагорбах, контролювали мости через Дніпро і змогли утримати місто.

Після захоплення білогвардійським десантом наприкінці серпня узбережжя Чорного моря, Одеси й Миколаєва в районі Голта-Бірзула-Вапнярка потрапила в оточення Південна група військ Червоної армії у складі 44-ї, 45-ї та 58-ї дивізій. Вона з боями просувалася тилами білої та української армій на північний захід для з'єднання з основними більшовицькими силами в районі Житомира. 14 жовтня 58-а дивізія і 1-а Богунська бригада 44-ї дивізії під командуванням І. Федька з району Ірпеня несподівано підійшли до західних околиць Києва й розпочали обстріл міста. Сили червоних були незначними, але

спрацював фактор раптовості, біле командування розгубилося й не змогло організувати гідну відсіч.

Перший удар червоних був спрямований проти Святошина, який вони захопили вночі 14 жовтня, на Покрову. Академік В. Вернадський записав у щоденнику, що вранці по місту були розвішені машинописні оголошення від начальника Київської області генерала А. Драгомирова. Влада повідомляла, що безпосередньої загрози місту немає і закликала мешканців до спокою. Але «за кілька – небагато годин – після цього запису, – вів далі Вернадський, – я вже був поза Києвом, а коли я підходив до Дарниці, вже наша Тарасівська (вулиця в центрі Києва – *О.Б.*) була зайнята більшовиками»³.

Щоби уникнути обходу з флангів, частини Добровольчої армії відступили, відкривши червоним шлях до міста. Вранці 14 жовтня міський голова Є. Рябцов несподівано отримав наказ про евакуацію цивільних урядових установ, які поспіхом виїхали до Дарниці. Там вже перебували штаби генералів Драгомирова і Бредова. Через Київ йшли обози армії, за ними відступали строєві частини. Населення, налякане артилерійською канонадою та чутками про наближення більшовиків, охопила паніка. Зібравши, що було найціннішого, з дітьми та валізами, слідом за солдатами лавою ринули біженці, бажаючи швидше вибратися за Дніпро. «Примари страшних днів більшовизму, що скінчилися всього місяць тому, яскраво поставали перед біженцями, і вони, незважаючи на холодний дощ і грязюку, йшли, йшли і йшли... Йшли на Дарницю, Бориспіль, Бровари й інші сусідні села», – писала газета «Промінь»⁴. Протягом 14 жовтня Київ залишило 50-60 тис. мешканців. Відомий письменник і публіцист І. Еренбург, на той час кореспондент газети «Киевская жизнь», вражений масовою втечею навіть неможливих міських жителів, писав: «Більшовики напишуть, що пішли «буржуї», бо так вони звуть усіх, хто не з ними. Йшли вчителі й робітники, чиновники і бабці у хустках, йшли усі з жінками й дітьми, покинувши домівки і майно, залишивши рідних і близьких»⁵.

Під вечір в руках більшовиків були Шулявка, район вокзалу і Галицького базару, звідти вони просунулися до Хрещатика, зайняли центральну частину міста й Поділ. Більшовицькі гар-

мати обстрілювали Київ із суходолу, Дніпровська червона флотилія з Дніпра – Поділ, Печерськ, ланцюговий міст, Слобідку на лівому березі. Спалахнуло чимало пожеж. Життя міста замерло, припинилося постачання води й електрики, не працювали установи, ринки, міський транспорт. У захопленому відділенні карного розшуку було знищено всю документацію. Державний банк не встигли пограбувати, бо він швидко перейшов до білих. Були розграбовані покинуті установи, магазини, квартири, до грабежів долучилися й місцеві жителі.

Зранку 15 жовтня тривали бої в районі Хрещатика і Маріїнського парку, досягнувши найвищого напруження опівдні. У другій половині дня білі війська контратакували з боку Бессарабки й вигнали червоних з центру міста. 16 жовтня червоні знову розпочали наступ від Галицького базару по Столипінській та Бульварно-Кудрявській вулицях у бік Подолу. І хоча чисельно білі війська поступалися червоним, але билися хоробро, до них приєдналося чимало добровольців з молоді. Після напруженого бою в районі Сінного базару більшовики відступили у бік Шулявки. Стало зрозумілим, що місто вдалося відстояти, хоча 17 жовтня ще тривав артилерійський обстріл і бої на околицях.

У ці чотири дні місто перетворилося на справжнє вогнище громадянської війни. Більшовики й боротьбисти залишили в Києві численних підпільників, які активно допомагали Червоній армії, стріляючи по білих з квартир і дахів будинків. Захопивши Лук'янівську тюрму, червоні звільнили 1700 політв'язнів, в основному більшовиків, в їх числі – 50 відповідальних працівників ЧК, які приєдналися до червоних військ.

Трохи оговтавшись, населення взялося до організації самооборони – силами домових комітетів створювалися озброєні групи, які цілодобово охороняли свої помешкання. Було організовано кілька харчових та перев'язувальних пунктів. Загони добровольців з офіцерів, робітників, студентів і гімназистів брали участь у вуличних боях разом із військами. На боці білих виступили робітники залізничних майстерень, Арсеналу, заводу Гретера і Криванека. У боях відзначився робітник Стефан Кубеліс, нагороджений за героїзм Георгіївським хрестом.

16 жовтня до Києва повернулася міська управа, в наступні дні поверталися біженці, впорядковували діяльність установи. 18 жовтня опівдні натовп киян зібрався у центрі, де з балкону будинку Міської думи до них звернувся уповноважений відділу пропаганди військової адміністрації Е. Яворський. За дорученням генерала А. Драгомирова він повідомив, що авантюра червоних зазнала повної поразки. Але того ж дня міський голова Є. Рябцов констатував: «...Великих зусиль треба тепер докладати, щоби налагодити нормальне життя у місті ... Надзвичайно важко це тому, що більшість єврейського населення зазнає масових пограбувань і насильств»⁶.

Дійсно, із вигнанням більшовицького війська порядок у місті не було відновлено. Наступні події наклали трагічний відбиток на все подальше життя міста та ставлення киян до денікінської влади. В історичній та художній літературі, громадській думці вони відомі під назвою «великий київський погром 1919 р.». Але, на нашу думку, спровокована військовою владою масштабна антисемітська акція, безумовно, виходила далеко за рамки звичайних уявлень про єврейські погроми. Наведемо міркування київського адвоката А. Гольденвейзера щодо її глибинних причин: «Погром. Він висів у повітрі у перші дні приходу добровольців. Але не було санкції, – хоча б мовчазної, – з боку начальства, а без неї погроми не починаються... Наліт більшовиків 1 жовтня (14 жовтня за н. ст. – *О.Б.*) і повторне завоювання міста дали такий новий поштовх погромним настроям. А обстановка була такою, що явне схвалення деякої частини населення та преси і мовчазна санкція начальства були забезпечені... Погром і почався»⁷.

З приходом червоних у місто почалися грабунки й бандитські нальоти на квартири киян. Причому найбільших пограбувань зазнали незаможні околиці Святошин, Шулявка, Поділ, через які наступало й відступало більшовицьке військо. «Відступ був суворий. Ішли розлючені люди, які кричали, щоби мешканці забиралися у двори, погрожували гвинтівками та гранатами»⁸, – згадував очевидець. З відходом більшовиків бандитизм посилювався, причому його вогнище перемістилося до єврейських квартир у заможних районах центру міста. «Євреї віддані на

пограбування військам, що врятували Київ»⁹, – записала у щоденнику київська студентка, і таку оцінку можна вважати цілком об'єктивною. Газета «Объединение» провела аналогію між подіями у Києві та більшовицьким «червоним терором» і дійшла висновку, що це «явища одного порядку»¹⁰.

Київські події не мали типових ознак погрому, коли діяв розлючений натовп, а прояви «народного гніву і обурення» проти євреїв виливалися у розгром помешкань і вбивство невинних людей. За свідченням очевидців, «технологія» жовтневого погрому 1919 р. була дещо іншою: до заможних єврейських квартир заходили групи з 5-6 озброєних людей і зверталися до хазяїна з промовою. У ній йшлося, що євреї є більшовиками і зрадниками, вони стріляли в нас із вікон, вони ухиляються від призову до армії і т. ін., а тому – віддайте на потреби Доробольчої армії усе, що є у вас цінного – гроші, золото, дорогоцінності. Якщо не віддасте – будете розстріляні, знайдемо при обшуку – також розстріляємо. Якщо господар вагався – погрожували револьвером жінці та дітям. Траплялися й вбивства. Однак, отримавши потрібне, надалі нікого не чіпали. Також не руйнували помешкань, майже не забирали майно. Грабували здебільшого квартири, покинуті мешканцями, а також будинки, розташовані на далеких околицях. Зазнала пограбувань навіть Єврейська лікарня. Були численні людські жертви (біля 300 осіб), але вбивства відбувалися якимось окремо від пограбувань. Навіть у випадках прямої загрози життю від розправи можна було відкупитися грошима¹¹. Про розмах погромів можна судити з того, що лише ранком 18 жовтня у Либідському районі (вулиці Велика Васильківська, Кузнечна, Маріїно-Благовіщенська, Пушкінська та ін.) було зареєстровано 73 напади на квартири¹². Нальотчики діяли зухвало, влаштовували перестрілку з поліцією та загонами контррозвідки. Серед них були офіцери й солдати, активно допомагала хатня прислуга, двірники. Масові погромні дії припинилися після 20 жовтня, поодинокі – тривали ще кілька днів.

Заякане й тероризоване єврейське населення було у відчаї. Вночі в місті чулося моторошне, несамовите виття – це сотні голосів волали від жаху, кликали на допомогу. Починали

кричати мешканці будинку, куди намагалися увійти погромники, їхній крик підхоплювали у сусідніх будинках, іноді кричали цілі квартали й вулиці. Це було як виявом страху, так і засобом порятунку: нечисленні групи нальотчиків не наважувалася увійти до будинку, мешканці якого не сплять і закликають прийти на допомогу. Зрозуміло, що це гніточе впливало на моральний стан усіх жителів міста¹³.

Те, що більшовикам під час боїв у місті надавали допомогу місцеві жителі і стрілянина у спину добровольців дійсно велася, було доконаним фактом. Його активно використала для підбурення й спрямування громадської думки проти євреїв близька до влади київська преса. Ганебна пальма першості належала газеті «Вечерние огни» – органу «Союза освобождения России», яка ще у вересні закликала киян помститися за жертви більшовицької ЧК, натякаючи, що чекісти є переважно євреями. Зараз газета надрукувала думку міського голови Є. Рябцова, який заявив, що комуністи «безумовно, підняли повстання до підходу фронтових частин», але заперечив «поголовний виступ євреїв» на їхньому боці. Водночас в тому ж номері у статті «Стрілянина з будинків» (18 жовтня) та в наступному у статті «Постріли у спину» (19 жовтня) газета звинуватила саме євреїв у зраді та вказала прізвища, адреси будинків і квартир, з яких нібито стріляли по добровольцях.

Військова адміністрація відреагувала на погроми низкою доволі суворих заходів. Пресі було заборонено вказувати будь-які адреси, пов'язані з перебуванням більшовиків у місті. 17 жовтня відповідний наказ по частинах Правобережної групи військ Київського району видав її командир генерал П. Непенін. 18 жовтня генерал Бредов, що заступав на той час генерала Драгомирова, своїм наказом зажадав від командирів військових частин та державної варти вжити найрішучіших заходів аж до розстрілу на місці для припинення заворушень в місті. Наказ був доведений до всіх армійських підрозділів. По частинах створювалися військово-польові суди для розгляду справ затриманих за погромні дії військовослужбовців¹⁴. Київська преса повідомляла, що до смертної кари й каторги було засуджено кілька десятків солдатів і офіцерів¹⁵. У боротьбі з погромниками брали участь навіть підрозділи контррозвідки.

Ще до жовтневих подій у Києві за ініціативою демократичної громадськості було створено Лігу боротьби з антисемітизмом на чолі з членом міської управи, відомим політичним і громадським діячем есером М. Зарубіним. Її активісти оперативно перевірили подані газетою «Вечерние огни» адреси, які усі виявилися фальшивими, й дали спростування. Ліга звернулася до киян із закликом припинити погромну агітацію. Демократична преса – газети «Киевская жизнь», «Слово», «Промінь» та інші видання – жваво обговорювали події та засуджували розправу над беззахисним населенням. Засудила це ганебне явище й кадетська газета «Объединение». Цікаво, що жодна з газет не вживала слово «погром», називаючи те, що відбувалося, «грабунками», «нальотами» або «ексцесами». Очевидно, робилося це з огляду на цензуру, адже білогвардійська влада приховувала прояви антисемітизму від європейської спільноти.

Про подвійні стандарти та прихований антисемітизм білогвардійської влади свідчив цілий ряд інших фактів. Вже після київських подій в газетах з'явилось повідомлення, що наказом головнокомандувача ЗСПР звільнено з армії офіцерів-євреїв. На питання журналістів про причину такого рішення начальник штабу відповів, що «становище євреїв, якби їх брали до армії, було б нестерпним. Тому ті, які там залишилися, будуть звільнені найближчим часом»¹⁶. З подібним запитанням звернулася до генерала А. Драгомирова Київська рада профспілок. Вона вказала, що з установ і підприємств військового відомства звільняють працівників-євреїв, мотивуючи це тим, що євреї не можуть там служити. Рада нагадала, що це суперечить декларації генерала Денікіна, у якій йдеться про рівноправність усіх націй¹⁷.

Отже, єврейські погроми мали місце, хоча білі генерали й намагалися перекласти вину на своїх політичних опонентів – Директорію та більшовиків. Дослідниками підраховано, що 20% усіх погромів (близько 400 випадків), скоєних в Україні за період революції та громадянської війни, здійснено поборниками «єдиної та неподільної Росії»¹⁸. Вище командування ЗСПР справді засуджувало погромні дії та вживало заходів, щоби покласти край насильствам, але водночас вустами своїх ідео-

логів, таких як В. Шульгин, виправдовувало їх і вважало цілком справедливими. Блискучий публіцист, войовничий російський націоналіст і неприхований юдофоб, він доклав чимало зусиль для створення і поширення думки про більшовизм як єврейський національний рух. Аналізуючи київські події, він відверто написав у статті «Катування страхом», що єврейські погроми є цілком заслуженою карою євреям за більшовизм¹⁹. Демократична громадськість Києва була обурена відвертим антисемітизмом провладного діяча. Незабаром йому відповіли Є. Рябцов статтею «Катування срамом», І. Еренбург статтею «Про що думає жид», з ним вступив у полеміку в статті «Погромники» навіть голова організації «Національний центр» протоієрей К. Аггеев²⁰. Під розклеєною по вулицях відозвою проти погромів підписалося 14 громадських організацій міста²¹.

Наслідком бурхливих подій середини жовтня стала повна деморалізація населення Києва і втрата довіри до влади. Ілюзії щодо відновлення нормального життя міста швидко розвіялися й виявилось, що політика Добровольчої армії неспроможна забезпечити порядок, громадський спокій і злагоду. Все подальше життя Києва під білою владою відбувалося в атмосфері панічних настроїв, повної апатії та безнадії. Періодично виникали чутки, що Червона армія знов підходить до міста, і тоді мешканців охоплювала паніка. Генерал Бредов неодноразово звертався до населення із роз'ясненнями, що безпосередньої військової загрози місту немає. Те ж саме заявляла Міська управа, повідомляли газети, але все було марним. Підсилювала стан непевності та відчуття безнадії практична неможливість виїхати з міста. Заможні городяни, серед них чимало євреїв, прагнули залишити місто, але з кінця жовтня це стало проблематичним. Залізничний рух скоротився до військових перевезень, отримати місця у потягах на Харків і Ростов для пересічних громадян було практично неможливо.

Причин для паніки вистачало. Біла армія мала дуже обмежений військовий і матеріальний потенціал. Загальна чисельність ЗСПР в цей час не перевищувала 160 тис. осіб, вона воювала проти Червоної та об'єднаних українських армій на фронті, розтягнутому на 1000 км. В середині жовтня стався перелом у

війні проти більшовиків. Денікінський наступ на Москву був зупинений в районі Орла і Курська. Червоній армії вдалося переломити ситуацію і перейти у контрнаступ. Внутрішні матеріальні ресурси армії також були обмеженими, вона перебувала в повній залежності від іноземної допомоги і постачання. В той час як головні сили армії відступали під натиском червоних військ, Київ залишався на периферії інтересів ЗСПР, ставши рядовим прифронтовим населеним пунктом. Військова влада нічим не могла допомогти півмільйонному місту та його мешканцям. Загальний настрій киян в цей час висловила у спогадах його мешканка: «Ми безнадійно чіплялися за Добровольчу армію, усвідомлюючи, що чіпляємося за порожнє місце, що врятувати нас вони не можуть, що вони ще вірніше приречені на загибель, ніж ми²²».

Кияни чекали від ЗСПР перш за все військового захисту від більшовиків, а також твердої влади, спроможної забезпечити боєздатність армії та функціонування міської інфраструктури. Добровольчій армії в її боротьбі була конче потрібна моральна підтримка суспільства, яка підіймає бойовий дух війська, а також допомога матеріальними та людськими ресурсами. Але вдавана єдність влади і суспільства була порушена у жовтневі дні й прірва між ними дедалі зростала. Злагода першого місяця змінилася низкою конфліктних ситуацій, які виникали у відношеннях міста і Добровольчої армії.

Суперечності між представниками міського самоврядування та військовим командуванням почалися одразу після вступу Добрармії до Києва. Білогвардійці відновили не міську Думу, а лише її виконавчий орган – управу. Серед російських демократів дебатовалося питання – чи варто представникам демократії взагалі входити до управи. Врешті думські фракції есерів та соціал-демократів пристали на це. 5 вересня військовий губернатор генерал М. Бредов затвердив тимчасовий склад управи на чолі з головою – есером Є. Рябцовим. Міське самоврядування зазнавало постійних утисків від влади, не маючи навіть тих обмежених прав, які гарантувало йому денікінське законодавство. Управа не могла ухвалити жодного рішення без погодження з військовою владою. Відбувалося постійне цькування

міського голови та обох демократичних фракцій газетою «Киевлянин».

Окрім згаданого конфлікту з приводу виборів Думи існували й інші: управа, всупереч денікінському законодавству, підтримувала вимоги української освіти, не погоджувалася із відмовою влади надавати кошти на допомогу безробітним тощо. Причиною нового, масштабнішого скандалу («управської кризи») став персональний склад міської управи. Заступник військового губернатора барон І. Гревеніц в ультимативній формі зажадав від голови Є. Рябцова звільнити додатково введеного до складу управи одного з найстаріших її співробітників – І. Ладиженського. Рябцов принципово відмовився, вважаючи це питання внутрішньою справою міста, і 30 жовтня склав повноваження міського голови. У своєму останньому слові він звинуватив владу у порушенні чинного законодавства: «...Всупереч точному змісту закону влада робить спробу трактувати управу не як орган самоврядування громадськості, а як орган, який призначає і змінює влада...». Ще категоричнішою була українська газета «Слово», яка вважала, що «управська криза є остаточним крахом спроб демократії співробітничати з сучасною владою... Єдиний... зв'язок, який був між владою і демократією, розірваний». Два роки революції не минулися марно й настрої суспільства у порівнянні з 1917 р. стали демократичнішими. На знак протесту управу залишили есери, меншовики, кадети та члени польської партії «Коло»²³.

Військовий губернатор призначив новим міським головою одного з колишніх заступників кадета П. Бутенка. Оскільки представники соціалістичних партій відмовилися від представництва у міському самоврядуванні, нова управа була сформована не за партійним, а за «діловим» принципом. Вона втратила демократичний характер, перетворилася на повністю підконтрольний військовій владі орган та виконувала суто господарські функції²⁴. Побутувала думка, що скандал був навмисне спровокований військовими, аби позбутися демократичного міського самоврядування²⁵.

Забезпечити боєздатність армії та життя прифронтового міста в умовах скрутного економічного становища й господарської

розрухи жодна влада не може без ряду надзвичайних заходів, які здійснюються не лише моральним впливом, а й наказом, суворою дисципліною. Це – поповнення армії людськими ресурсами, збір коштів на її потреби, забезпечення білизною і теплими речами, мобілізація лікарів і санітарного персоналу на боротьбу з епідеміями, будівництво оборонних споруд, заготівля палива тощо. До них вдавалися в часи революції та громадянської війни усі політичні режими: і червона, і біла, і українська влада

З огляду на брак коштів гостро постало питання щодо оподаткування населення. Рішення про самооподаткування міста на користь Добровольчої армії було ухвалене 15 вересня на організованих ВПК зборах. У ньому взяли участь представники промисловості, наукових та інших громадських організацій, об'єднань банків і кооперативів разом із генералітетом. Зійшлися на тому, що визначили суму у 300 млн. карб. Оскільки її складно було зібрати готівкою, частину передбачалося надати у вигляді гарантованих кредитів.

Звичайно, найбільше виграли від приходу білогвардійців можливі верстви населення, яким було повернуто націоналізовану радянською владою власність. Але представники найбільших кредиторів – банків та цукрової промисловості – одразу заявили, що на великі суми годі сподіватися, адже економіка зруйнована й сама потребує допомоги, а найзаможніші громадяни залишили Київ. Їм заперечували, що оскільки Добровольча армія крім життя врятувала й втрачене майно, треба просто визначити, який відсоток – 50%, 75% або усі 100% – належить віддати на її потреби. «В протилежному випадку треба одразу відкрити двері більшовикам», – емоційно заявляв голова Київської губернської управи. Визначний економіст проф. Л.М. Яснопольський, фахівець у галузі політичної економії та бюджетного права, зауважив, що, попри розруху у народному господарстві, промисловці, а надто спекулянти зберегли свої капітали, і владі слід вдатися до вилучення коштів хоча б у спекулянтів. Але збори не взяли подібні думки до уваги і вирішили: «Хай кожен з відкритою душею та відкритою кишенею приєднається до цієї святої справи». Про жоден примус не було мови²⁶.

Збір коштів, як уже зазначалося у попередньому розділі, розпочинався з великим ентузіазмом. Але сподівання на свідомість

і патріотичні почуття киян не справдилися. Попри гучні обіцянки банків, домовласників, громадських організацій протягом першого місяця було зібрано лише 8 млн. карб. Найбільшим надходженням стала сума у 400 тис. карб. від контори графів Бобринських. Після жовтневих подій надходження різко скоротилися, щоденний збір ледь сягав 40-50 тис. карб. До середини листопада загальна сума складала 11 млн. карб. Газети з обуренням писали про факти, коли власники великих квартир та іншого майна вносили до домових комітетів такі ж мінімальні мізерні суми, як інші пересічні громадяни. Залишаючи Київ (для отримання дозволу на виїзд також треба було розрахуватися із самооподаткуванням), заможні мешканці вдавалися до будь-яких махінацій, аби менше платити. З кінця жовтня почали з'являтися оголошення про терміновий продаж дорогих квартир. Але оскільки квартири могли бути в майбутньому реквізовані більшовиками, пропонувалася інша форма ліквідації нерухомості. Давалося оголошення щодо продажу меблів та хатнього майна, на додаток покупцеві безкоштовно пропонували ще й квартиру.

Отже, самооподаткування у Києві фактично провалилося. Комісія з оподаткування пропонувала генералу Драгомирову застосувати певні примусові елементи. Але військова влада, констатуючи, що «самооподаткування ... не дало поки того результату, який обіцяли громадські організації у перші дні звільнення Києва», й надалі дотримувалася принципу доброї волі²⁷.

Преса усіх без винятку політичних спрямувань однаково обурювалася станом загальної апатії та бездіяльності, у якому перебував Київ. «Єдинонеділимська» «Молва», кадетське «Объединение», соціал-демократична «Киевская жизнь» та решта намагалися закликати до дії як владу, так і суспільство: «Не всі герої, не усім притаманне почуття обов'язку, щоби добровільно стати на службу батьківщині, – писала «Молва» 27 жовтня. – Панічно налаштоване місто з величезною кількістю населення – це ганьба. І якщо громадяни самі не можуть припинити цю ганьбу, це зобов'язана зробити влада... У Києві необхідно оголосити мобілізацію, обов'язковий збір теплих речей і білизни для фронту...». Біла влада цього не зробила.

Оскільки масовий добровільний вступ до Добровольчої армії давно залишився у минулому, 27 жовтня була оголошена мобілізація до армії 10 вікових категорій. Призовники масово ухилилися від служби, мобілізація відбувалася настільки мляво, що 19 листопада довелося розповсюдити її на раніше звільнених від призову вчителів та студентів²⁸. Але вагомих поповнень збройні сили так і не дістали.

«Армія самотня», – констатував на зборах 16 листопада голова Київського відділення Суозіф П. Бугров. Він з гіркотою зазначив, що неподалік від Києва, який живе розкішним життям, мерзнуть на позиціях офіцери, і констатував, що в цьому винна «наша загальна бездіяльність»²⁹. Але скарбниця організації, до якої входило 215 промисловців і підприємців, так і лишилася порожньою. Газети відзначали повну байдужість суспільства до армії та порівнювали це становище з часами Першої світової війни, коли солдати й офіцери на фронті відчували повсякчасну увагу тилу. Патріотичні настрої газет «Вечерние огни» та «Народная газета», які відкрили у своїй редакції безкоштовну чайну для чинів Добровольчої армії й закликали оточити військових всілякою допомогою і турботою, суспільством не поділялися.

Коли після раннього початку зими гостро постало питання постачання армії теплими речами, громадський комітет, очолений генеральшами В. Драгомировою та Є. Бредовою, звернувся по допомогу до мешканців Києва. У місті було відкрито кілька пунктів зі збору білизни. Але добровільно жертвували в основному старе і зношене, яке доводилося віддавати в починку черницям Покровського монастиря. Кореспондент газети «Киевская жизнь» В. Чаговець провів «журналістське розслідування» і встановив, що новий т. зв. «теплий комплект» (білизна, шарпетки та рукавички) на київських ринках коштує 750 крб. Потреба армії складала 50 тис. комплектів. Будучи певним, що у Києві знайдеться 50 тис. осіб, для яких така сума не є обтяжливою, журналіст закликав громадян бути чуйними до тих небагатьох прохань, що надходять з фронту³⁰.

Так само не вдалося створити загони самооборони. Ідею про організацію міської самооборони для підтримання порядку в

місті після відомих подій висунув ВПК. Командування армії доручило цю справу генералу В. Флугу. Передбачалося створити добровольчі загони з людей, знайомих з військовою справою, озброїти за рахунок армії, утримувати коштом міста. Бажаючих служити в самообороні знайшлося небагато. Справа тягнулася півтора місяці, але далі узгоджень, нарад і звернень не зрушила з місця³¹.

Наприкінці жовтня наказом військової влади населення було закликано до спорудження оборонних укріплень навколо Києва. Вже згаданий В. Чаговець особисто взяв участь в «окопних роботах» й описав свої враження. Людей на громадські роботи призначали домові комітети, відбувалися вони на околицях міста, куди можна було дістатися трамваем. Робота тривала зранку до 3-ї години дня, оплачувалася на місці – видавали квитанцію на 100 карб. На власному прикладі журналіст показав, що для здорового сильного чоловіка така праця не була складною чи обтяжливою. Але й на таку знаходилося мало бажаючих. Домками призначали людей, непридатних до фізичної праці – літніх, хворих, немічних. Інші відкупалися або наймали когось замість себе. «Від окопних робіт ухиляються всіма правдами й неправдами, – констатувала газета «Молва», – оскільки за ухиляння не встановлено покарань»³².

Подібним чином мешканці міста поставилися й до заготівлі палива. Становище із опаленням міста було катастрофічним, воно погіршувалося відсутністю ледь не половини скла у вікнах після більшовицьких обстрілів. Через раннє похолодання вже на початку листопада встановилася справжня зимова погода зі снігом і морозом. Заготовлені у приміських лісах дрова йшли виключно на потреби міста – електростанцію, водопровід, опалення гуманітарних установ. Але й для забезпечення власних потреб місто не бажало працювати. Замість цього кияни масово займалися крадіжками вже заготовлених і порубаних дров. Зазначимо, що й тут влада покладалася в основному на свідомість і сумління громадян. Справжнього контролю та серйозного покарання за відмову від громадських робіт не було передбачено.

Стрімко погіршувалося продовольче становище Києва. У свій час білій владі вдалося досить швидко налагодити поста-

чання продуктів місту, що значно піднесло її авторитет в очах киян. З кінця вересня встановилися низькі ціни на хліб, вистачало й інших видів продовольства. Перебої з постачанням і зростання цін почалися в кінці жовтня. З'ясувалося, що уповноважений з продовольства Добровольчої армії перестав відпускати місту борошно. Тому випічка хліба, що продавався за низькими цінами, була скорочена до мінімуму. На звернення Міської управи уповноважений з продовольства М. Висоцький прямо заявив, що думка, ніби військові органи мають постачати хліб цивільному населенню, є хибною: «Наша справа – постачання армії, отримання військового збору (хлібного податку – *О.Б.*). Деякий час ми надавали місту надлишки хліба, щоби подолати продовольчу кризу. Тепер таких можливостей немає»³³. Міська управа, не маючи власних коштів і транспорту, могла запропонувати для поліпшення справи лише введення продовольчих карток. Але й цього не було зроблено.

Проблема, від якої за денікінської влади найбільше потерпало селянство – реквізиції на користь армії, що дедалі більше перетворювалися на відвертий грабiж, зачепили й місто. Їх відчували на собі кооперативи. Військові частини й установи, які спочатку пред'являли ордери на реквізицію товарів, дедалі частіше почали вдаватися до самочинного, без надання будь-яких документів примусового вивозу різного майна і продовольства з кооперативних складів. Особливо зухвало діяли охоронні робітничі загони інженера К. Кірсти. З робітничого кооперативу «Жизнь», який обслуговував громадське харчування чинів Добровольчої армії, було вивезено товарів на 500 тис. карб., кооператив «Городской потребитель» зазнав збитків на 1 млн. карб.³⁴ Центральне бюро кооперативних організацій поскаржилося губернатору, але незаконні реквізиції тривали.

Був і зворотній бік медалі. Левова частка реквізованих товарів не потрапляла за призначенням. У місті процвітала спекуляція, якою займалися інтендантські чини армії вкупі з кооператорами. Обмундирування, взуття, тепла білизна, продовольство, яких бракувало солдатам на фронті, продавалися за спекулятивними цінами на київських ринках і в магазинах³⁵. Це розкладало і армію, і суспільство, погіршуючи загальний морально-

психологічний стан населення. Дієвих заходів проти цих ганебних явищ владою вжито не було.

Ідеологія російського націоналізму не знаходила підтримки у Києві, де за переписом березня 1919 р. 42,9% населення склали росіяни, 30,8% – українці, 26% – євреї, 6,8% – поляки³⁶. Вона зазнала цілковитого краху ще 1917 р., і намагання згуртувати під її гаслами суспільство 1919 р. було фатальним політичним прорахунком ЗСПР. Войовничий російський націоналізм сприймався демократичними колами як реакція. Організації російського націоналістичного спрямування, які беззастережно підтримували владу, не набули широкої підтримки, не змогли, хоч і намагалися, очолити громадське життя. Організовані ними об'єднання, клуби, громадські акції не зажили популярності; пропагандистські заходи – лекції, концерти тощо – збирали обмежену аудиторію.

На те, що у Києві панує песимізм, тоді як «Ростов повний віри й ентузіазму», чорносотенна преса вказала ще 11 жовтня у статті з промовистою назвою «Столиця, що відцвітає»³⁷. Ймовірно, підставами для песимізму від початку могли слугувати конфлікти з міським самоврядуванням, прихований антисемітизм влади, дискримінація української мови та культури. «Надлом, що стався у громадському житті Києва після нальоту більшовиків, не минає. Панує загальна непевність, не бачимо творчої роботи, не бачимо волі до цієї роботи. Місто перебуває під владою чуток... Панує важка атмосфера, яка гальмує будь-який живий зачин, яка утворює непереможну перешкоду для будівничої праці», – писала українська газета «Слово» 29 жовтня. Автор статті В. Садовський вважав, що апатія і байдужість суспільства є результатом «одірваності сучасної влади, її ізоляції від місцевих елементів, місцевих громадських сил... Ті громадські елементи, на які спирається сучасна влада – Шульгини, Савенки, за своїм соціальним значенням являють настільки незначну силу, що спиратись лише на них, думати врятуватись за їхньою допомогою і налагодити державне життя їхніми силами було б неприпустимою помилкою». На думку Садовського, щоби перебороти панічні й байдужі настрої, треба спиратись на місцеві елементи, впроваджуючи в державному будівництві курс, який відповідає їхнім вимогам і потребам³⁸.

Попри загальні негаразди, українська громадськість Києва не перебувала у стані відчаю й бездіяльності. Загальний тон української преси також був конструктивнішим у порівнянні з російською. Українці разом з усіма мешканцями Києва вітали Добровольчу армію як визволительку від більшовиків, але, зважаючи на ідеологію та політичний курс білої влади, не стали її прихильниками. Політику білих вони оцінювали цілком об'єктивно, тому й не мали ілюзій щодо неї. Оголошення урядом УНР 24 вересня війни ЗСПР зробило ставлення українців до влади ще жорсткішим. Власну громадську діяльність українські кола спрямували на підтримку освіти й культури. Завдяки громадським коштам утримувалася українська освіта, діяли видавництва, театри, хорові колективи тощо.

Думкам українського соціал-демократа В. Садовського були суголосні висновки кадета В. Вернадського, який майже весь період денікінської влади мешкав у Києві. Як голова УАН він спілкувався із вищим генералітетом та урядовими колами ЗСПР, з військовою владою Київської області. У щоденнику вчений пильно відстежував усе, що відбувалося в білому таборі; характеризував і аналізував думки та настрої, що панували у Києві. 4 листопада він записав, що «важкий настрій Києва», підсилений побутовими негараздами, створює влада, де «зібралися «чорносотенники»... Ніхто не вірить Драгомирову і всюди вилзли Шульгини, Савенки (у щоденнику помилково Савінкови – *О.Б.*) і Ко». Як зазначав Вернадський, у Києві до добровольців ставилися гірше, ніж в інших містах, адже владу не підтримували: 1) українці; 2) євреї; 3) демократичні кола. В усьому винна політика влади, в якій було мало державності, «замість єднання – розбрат»³⁹.

Обіцяний білими «новий період історії, період могутнього російського національного підйому» існував лише на шпальтах російських патріотичних газет. В реальному київському житті він не відбувся. Громадсько-політичні кола, що з ним ототожнювалися, виявилися геть безсилими. Вони не змогли нічого зробити, щоби подолати хронічну паніку та бездіяльність, в якій Київ перебував два останні місяці панування білогвардійців. В жодній галузі державного та громадського життя не було пози-

тивних зрушень. Посилилася розруха в економіці, що дійшла до стану гірших часів більшовизму. Не було створено дієвої адміністрації, знищені залишки демократичного міського самоврядування. Зазнали утисків українська освіта і культура. Але й російська школа і культура також перебували у скруті. Цілком логічно виглядає остаточний висновок В. Вернадського: «ДА (Добровольча армія – О.Б.) втратила будь-яку довіру. Серед деяких верств починається поворот до більшовизму!»⁴⁰.

В останні тижні білої влади відбувся повний занепад життя міста. Панували холод, голод, тиф. Майже припинилося громадське життя, позакривалися газети, виїхали театри. Панічні настрої серед населення змінилися повною апатією. Київ, який три місяці тому зустрічав білих як своїх визволителів, тепер байдуже чекав на прихід більшовиків.

¹ Киевская жизнь. – 1919. – 6(19) октября.

² Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции. – М., 1966. – С. 280-281.

³ Вернадский В.И. Вказ. праця. – С. 172.

⁴ Промінь. – 1919. – 6(19) жовтня.

⁵ Киевская жизнь. – 1919. – 6(19) октября.

⁶ Объединение. – 1919. – 6(19) октября.

⁷ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний. – С. 267.

⁸ Киевская жизнь. – 1919. – 6 (19) октября.

⁹ Дневник и воспоминания киевской студентки. – С. 232.

¹⁰ Объединение. – 1919. – 9(22) октября.

¹¹ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.). – С. 267-268; Очерки жизни в Киеве в 1919–20 гг. Л.Л-ой. – С. 220-221; Дневник и воспоминания киевской студентки. – С. 232.

¹² Объединение. – 1919. – 3(16) октября.

¹³ Паустовский К.Г. Начало неведомого века. – К., 1985. – С. 153-158.

¹⁴ Объединение. – 1919. – 6(13) октября; Киевская жизнь. – 1919. – 8(21) октября.

¹⁵ Промінь. – 1919. – 11(24) жовтня; Молва. – 1919. – 14(27) октября.

¹⁶ Там само. – 1919. – 9(22) октября.

- ¹⁷ Слово. – 1919. – 27 жовтня (9 листопада).
- ¹⁸ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 174.
- ¹⁹ Києвлянин. – 1919. – 8(21) октябрю.
- ²⁰ Киевская жизнь. – 1919. – 9(22) октябрю; Объединение. – 1919. – 11(24) октябрю.
- ²¹ Промінь. – 1919. – 10(27) жовтня.
- ²² Очерки жизни в Киеве в 1919-20 гг. Л.Л-ой. – С. 221.
- ²³ Киевская жизнь. – 1919. – 18(31) октябрю; Слово. – 1919. – 20 жовтня (2 листопада).
- ²⁴ Киевская жизнь. – 27 октябрю (9 ноябрю).
- ²⁵ *Вернадский В.И.* Вказ. праця. – С. 176-177.
- ²⁶ Объединение. – 1919. – 3(16) августа.
- ²⁷ Там само. – 15(28) жовтня; Народная газета. – 1919. – 31 жовтня (13 листопада); Вечерние огни. – 1919. – 9(22) ноябрю.
- ²⁸ Киевская жизнь. – 1919. – 17(30) октябрю; 6(19) ноябрю.
- ²⁹ Там само. – 5(18) ноябрю.
- ³⁰ Киевская жизнь. – 1919. – 19 октябрю (2 ноябрю); 26 октябрю (8 ноябрю).
- ³¹ Вечерние огни. – 1919. – 12(25) октябрю.
- ³² Там само. – 1919. – 1(14) ноябрю; Молва. – 1919. – 28 октябрю (10 ноябрю).
- ³³ Объединение. – 1919. – 26 октябрю (8 ноябрю).
- ³⁴ Киевская жизнь. – 1919. – 19 октябрю (1 ноябрю).
- ³⁵ Вечерние огни. – 1919. – 28 ноябрю (10 декабрю).
- ³⁶ Український козак. – 1919. – 7 жовтня.
- ³⁷ Вечерние огни. – 1919. – 28 сентябрю (11 октябрю).
- ³⁸ Слово. – 1919. – 16(29) жовтня.
- ³⁹ *Вернадский В.И.* Вказ. праця. – С. 176.
- ⁴⁰ Там само. – С. 178.

6. Українська громада Києва за білого режиму (вересень–грудень 1919 р.)

За часів білої влади активізувалося українське громадське життя. Причому громадська активність українців залишалася досить високою і після спроби більшовиків 14-17 жовтня захопити Київ, коли серед решти киян запанували суцільна апатія й безнадія. В сучасній вітчизняній історіографії склалася певна традиція, коли у дослідженнях згадується лише антиукраїнська політика і дії білої влади. Про життя української громади не йдеться, тому складається враження, ніби його взагалі не існувало. Спробуємо заповнити цю прогалину й відтворити громадське життя українців в нестабільний у військово-політичному аспекті період, їхні непрості відносини із владою, яка гарантує певний рівень демократії, водночас займала антиукраїнську позицію. Джерельною базою, як і у попередніх нарисах, слугувала київська преса, представлена газетами різного політичного спрямування, серед яких багату і різноманітну інформацію з життя української громади надавали дві українські щоденні демократичні газети «Слово» та «Промінь».

Денікінська влада швидко відновила звичне життя міста: міське самоврядування, систему правосуддя та органи правопорядку, промислові підприємства, банки, торгівлю, міський транспорт, навчальні заклади. Пожвавилось і громадське життя, яке у перші тижні було надзвичайно активним. Поновили діяльність політичні партії та профспілкові об'єднання, майже без обмежень виходила преса, відбувалися загальні збори київських адвокатів, вчителів, лікарів, журналістів.

Два роки Української революції не минули марно, тому повністю проігнорувати «українську проблему» біла влада не могла. Відмовивши «малоросам» у праві на самовизначення,

білий режим обіцяв поважати «особливості місцевого побуту»: допустити українську мову у місцевих урядових установах, земстві і суді. Національна освіта дозволялася, але позбавлялася державного фінансування. Було обіцяно не обмежувати українське друковане слово¹. Фактично цим задовольнялися вимоги «національно-культурної автономії», гарантованої українцям ще Лютневою революцією. Разом із тим головною метою Київського відділення Освагу – відділу білого уряду, що займався агітаційно-пропагандистською діяльністю – була визначена боротьба з «українством» і «мазепинством»². На будь-які прояви «самостійництва» влада реагувала миттєвими заборонами.

Щоби увявити ставлення українців Києва до денікінської влади восени 1919 р. слід повернутися в січніві дні 1919 р., коли армія УНР відступала під тиском Червоної армії. Тоді частина українського громадянства, задіяна у державних структурах УНР або близька до них, причому не лише політичні діячі, а й творча і наукова інтелігенція та освітяни виїхали до Вінниці слідом за державними установами УНР. Радикальні соціалістичні кола, об'єднані навколо УПСР (боротьбистів) та УСДРП (незалежних) свідомо чекали приходу радянської влади, щоби співпрацювати з нею.

У Києві залишалася також частина свідомого українства, яка не сприймала радикалізму Директорії та була критично налаштована щодо її внутрішньої політики. Вона сподівалася співіснувати з радянською владою, демонструючи свою аполітичність. «Пролетарський інтернаціоналізм», який більшовики протиставили «буржуазному націоналізму», українці повною мірою відчували на собі. Діяльність українських політичних партій, крім тих, що перейшли на платформу радянської влади, була заборонена, «всілякі прояви українського життя, навіть в цілком совецьких формах, мусили припинитися остаточно»³. До цього додавалися спрямована проти українського селянина земельна і продовольча політика та «червоний терор» до «класово ворожих елементів». Сім місяців радянського режиму переконали ліберально-демократичне українство, що саме більшовизм є головним ворогом української державності.

Декларований демократичний характер білої влади, попри її «єдинонеділимську» спрямованість, викликав в українській гро-

маді певні ілюзії. Про них свідчив надрукований в офіційній УНР газеті «Україна» (Кам'янець-Подільський) «Бюлетень № 1 Комітету українських громадських організацій м. Києва» від 6 вересня (24 серпня) 1919 р., у якому повідомлялося: «Події останнього тижня в Києві дуже розворушили місцеве українське громадянство. Розпорошене за часів більшовицького терору, воно робить спробу нового об'єднання». Йшлося про те, що 6 вересня представники українських політичних партій та громадських організацій провели спільну нараду, де обговорили тодішнє становище і визначили спільні завдання. Вони позиціонували себе як демократичні організації, що стоять на антибільшовицьких позиціях. Нарада виробила спільну для всього громадянства платформу для об'єднання: українська державність; Установча українська рада; боротьба з більшовиками; загальне виборче право на демократичних засадах; аграрна реформа; забезпечення громадянських та національних прав.

На основі цієї платформи був створений Комітет об'єднаних українських громадських організацій. Своїм першим завданням він визначив об'єднання найширших кіл українського громадянства, порозуміння з українськими колами по той бік фронту. Другим – захист українських культурних цінностей, оскільки національна політика режиму загрожує їм «повною руйнацією та знищенням»⁴.

Уявити подальшу долю новоствореного об'єднання нескладно. Оскільки Київ жив за законами воєнного часу, на нього розповсюджувалася Обов'язкова постанова від 29 серпня 1919 р., яка регламентувала громадське життя міст. Без дозволу влади було заборонено проведення мітингів, зборів і з'їздів, утворення товариств, союзів й т.п. організацій. Навіть на постановку театральних вистав та кінематограф вимагалася згода державної варті⁵. Дозвіл на створення громадських товариств надавав військовий губернатор. Оскільки в подальшому про українське об'єднання у пресі не згадувалося, ймовірно, його перше засідання стало останнім.

І все ж українське громадське життя у місті поступово відновлювалося, хоча й обмежувалося колом культурно-освітніх питань. Серед національних організацій найактивнішою була

діяльність Всеукраїнського товариства шкільної освіти та Всеукраїнської учительської спілки. Також діяла «Просвіта», яка власним коштом утримувала міську бібліотеку, 4-ту київську гімназію та два дитячі садки. З музично-вокальною комісією «Просвіти» співпрацювали всі відомі українські композитори, які на той час перебували в Києві.

Вже у першій декаді вересня розпочалися вистави Товариства українських акторів у Другому міському театрі (колишньому театрі М. Садовського). У Троїцькому народному домі виступала українська трупа, у якій грала М. Заньковецька. 14 вересня у Купецькому зібранні відбувся перший концерт української церковної музики. 21 жовтня відкрився український клуб із театральною трупою в Лук'янівському народному домі. Протягом вересня-жовтня театральне й музичне життя було відновлене, щоправда, газети констатували його невисокий рівень порівняно з добою національних урядів.

Навіть за відсутності державної матеріальної підтримки окремі установи УАН продовжували попередню наукову працю. Діяв Український геологічний комітет на чолі з проф. В. Лучицьким, персонал якого скоротився втричі. Вдалося зберегти Український геологічний музей, готувалася до видання геологічна карта України. Відновило діяльність Українське наукове товариство, виходили друком нові випуски «України», «Літературно-наукового вісника», «Книгаря», «Нашого минулого»⁶. Було створено Українське релігійно-філософське товариство ім. П. Могили, до якого приєдналося чимало російських релігійних філософів.

Комітет охорони пам'яток історії та культури, який існував при УАН, тепер був переданий університету Св. Володимира. В результаті перевиборів його головою став М. Довнар-Запольський, товаришем голови – М. Василенко, секретарем – В. Романовський. Археологічну секцію очолила Н. Полонська-Василенко, архівну – М. Ясинський, секцію мистецтв – Г. Павлуцький. Комітет неодноразово захищав інтереси українців перед денікінською владою, зокрема виступив за збереження бібліотеки при УАН та виділення для неї приміщень. Він також засудив діяльність комісії Б. Будиловича, яка ухвалила вилучити

з крамниць та бібліотек за «протидержавний зміст» біля 70 назв українських книжок. У телеграмі, надісланій до Ростова, комітет вказував, що до списку «протидержавної» літератури потрапили твори С. Єфремова «Єврейська справа на Україні», М. Королєнка «Кінець царської влади», Н. Григорієва «Історія українського народу» та інші видання, у яких не було нічого «самостійницького», і навіть новела В. Винниченка «Солдатики», у якій йшлося про сумну селянську долю у дореволюційній Росії⁷.

Поновився вихід українських демократичних часописів. 16 вересня під редакцією А. Ніковського та С. Єфремова вийшла газета «Рада». 23 вересня з'явилася нова громадсько-політична і літературна газета «Слово» соціал-демократичного спрямування (редактор і видавець О. Мишта). Серед її кореспондентів були В. Міяковський, Л. Абрамович, В. Садовський, О. Гермайзе та інші відомі діячі. 25 вересня друкування «Ради» було призупинене наказом київського губернатора В. Чернявського за «самостійницький напрям». Натомість 27 вересня з'явилася нова щоденна газета «Промінь», навколо якої гуртувався попередній творчий актив «Ради» – відомі українські діячі Л. Абрамович, М. Вороний, С. Єфремов, П. Зайцев, М. Зеров, М. Івченко, В. Міяковський, А. Ніковський, В. Прокопович, Н. Романович-Ткаченко, О. Саліковський, П. Стебницький, П. Тичина⁸. З 1 листопада почав виходити тижневик «Кооперативне слово».

Офіційно політична цензура була скасована й розповсюджувалася лише на питання, пов'язані з армією та військовими діями. Але вона існувала у зміненому вигляді. Зокрема зарубіжні новини можна було подавати лише з російських джерел. Влада жорстко реагувала на «самостійництво» і «мазепинство», в яких апріорі підозрювала українців. Українські газети нерідко виходили з білими плямами від вилучених цензурою матеріалів. З тих же причин інформація про життя УНР була обмеженою. І все ж газета «Промінь» констатувала, що «становище преси після більшовицького одходу безперечно покращало... Тоді власне преси не було. Незалежна громадська думка не мала спромоги вийти на світ і мусила ховатись, збираючи матеріали тільки для майбутнього». Водночас газета звертала увагу на те,

що нинішня влада вдається до обмеження свободи слова в інший спосіб: або визнанням «невірного напрямку» видання, або створенням технічних перешкод – обмеженням постачання паперу для українських видань, закриттям друкарень тощо⁹.

Оскільки влада упереджено ставилася до громадських акцій українства, вбачаючи в усіх них протидержавне спрямування, воно використовувало будь-яку нагоду, щоби зібратися разом. Серед громадських подій, що гуртували українців, в газетах є згадка про похорон 15 вересня померлого від тифу українського поета, секретаря товариства “Музагет” В. Кобилянського. Зібралася багато українських громадських діячів, письменників, артистів, школярів в національному вбранні. Урочиста траурна процесія пройшла від Олександрівської лікарні на Байкове кладовище, співав хор, виголошувалися промови¹⁰. 24 жовтня відбулася панахида по М. Лисенку у Софійському соборі та вечір його пам’яті у Музично-драматичному інституті, в яких взяли участь представники українських культурницьких організацій. Серед оптимістичніших заходів можна згадати святкування, що відбулося 9 вересня з нагоди відкриття лісопильного заводу Київського кредитного союзу кооперативних установ («Союзбанку»). Традиційне свято української кооперації відбулося 17 вересня у приміщенні Молодого театру на вул. Прорізній¹¹.

Підбиваючи перші підсумки перебування денікінців у Києві, «Промінь» писав 27 вересня: «Відділи Добровольчої армії, б’ючи людожерні зграї більшовиків, місяць назад вступили в наш старий Київ, ... принесли з собою гарантії обивательського спокою, зменшили на ринкові ціни і дали змогу знову розпочати занепаля за більшовицького панування демократичні справи нашого культурного життя. Нахил нової влади до культурних і правових норм дає нам надію, що незабаром буде знайдено путь до взаємного порозуміння».

Газета «Слово» у своєму першому номері від 21 вересня зазначила, що «вступили ми в новий етап нашої історії», щоби «продовжувати свій дальший путь на шляху відродження». Сучасне завдання газета бачила в тому, що «мусить бути встановлений ясно і недвозначно спільний єдиний фронт всіх тих

елементів, для яких головне – необхідність боротьби з більшовицькими і напівбільшовицькими експериментами. А також – боротьби з усякими реставраційними спробами і заходами». Далі зазначалося, що «...утворення цього фронту вимагає певних поступок, певних компромісів».

У наступному номері газети думка про єдиний фронт розвивалася і поглиблювалася. Напередодні білими військами були взяті Курськ, Бахмач і Конотоп, остаточно перемога над більшовиками ставала все реальнішою. Тому у невеличкому дописі «До згоди» йшлося, що на порядку денному має стати об'єднання всіх державницьких елементів країни для боротьби з більшовиками. Мусить бути вироблена спільна платформа для об'єднання сил під прапорами Добровольчої армії і тими силами, що об'єднані з Петлюрою, оскільки як перші, так і другі мають спільного ворога і спільну мету – боротьбу з більшовизмом¹². Наскільки подібні сподівання були далекими від реалій видно з того, що вже наступного дня УНР змушена була офіційно оголосити війну ЗСПР.

Як виявилось, пропонуване об'єднання не лише офіційна влада, а й російська демократія бачили дещо інакше, ніж українці. Газета «Киевская жизнь», яку видавали російські соціал-демократи (меншовики), у передовій статті схвально відгукнулася про позицію газети «Слово» і додала, що за першим кроком до об'єднання треба зробити ще один маленький крок. «Цей крок – єдина Росія»¹³, – стверджувала російська демократія. «Слову» довелося вступити у полеміку з нею й доводити, що єдиний фронт у боротьбі проти більшовиків і єдина Росія – це різні речі.

Разом з тим військові успіхи білих і швидкий, як здавалося, крах більшовизму, змушували українців іти далі й визначатись у питанні про об'єднання на державному рівні. Це зробив на шпальтах того ж «Слова» провідний публіцист газети, відомий український політик В. Садовський. У статті «Самостійність і федерація» він докладно проаналізував попередній хід державотворення і зробив висновок, що самостійність не врятувала від більшовизму, й існування «більшовицької оази» у Москві є перепорою для налагодження і розвитку нормального життя в

Україні. За сучасних політичних обставин з'явилося нове, спільне з іншими частинами колишньої імперії завдання – боротьба з більшовизмом у всеросійському масштабі. Реальним об'єднанням державницьких елементів, що протистоять більшовизму, автор вважав Збройні сили Півдня Росії, хоча й бачив, що у білому таборі є певні групи з відверто реакційними цілями.

У підсумку він стверджував: «Оголошення самостійності України було тим тактичним кроком, який при тодішніх політичних обставинах був необхідним і виправданим». Але обставини сьогоdnішнього дня «створюють об'єктивну необхідність поставити на порядок дня справу федерації», причому це має бути зроблено політичними групами обох таборів¹⁴. Політична програма, викладена В. Садовським, по суті повторювала Федераційну грамоту гетьмана П. Скоропадського від 14 листопада 1918 р. Отже, знадобився майже рік політичних та військових поразок, щоби окремі представники української демократії дійшли того ж висновку, що й їхній опонент П. Скоропадський: головним ворогом національного державотворення в Україні, так само як і відновлення законності, порядку й демократії в Росії є більшовики. Федерація необхідна перш за все для об'єднання спільних зусиль та створення єдиного антибільшовицького фронту. Нажаль, лідери Білого руху, зокрема генерал А. Денікін, 1919 р. цього також повною мірою не усвідомлювали. Але й вони згодом дійшли того ж висновку. Наступник Денікіна генерал П. Врангель 1920 р. розпочав діалог із українськими силами, але було вже занадто пізно.

Оприлюднена «Словом» політична позиція не знайшла одностайної підтримки громадськості. Фактично вона не гуртувала, а роз'єднувала українців. У відповідь на заклик до об'єднання головний редактор «Променя» А. Ніковський зі сторінок газети заявив, що він не готовий єднатися не лише з ЗСПР, але й з російськими демократами з «Киевской жизни». Водночас газета критикувала політику білої влади щодо України, у якій не було нічого нового порівняно зі старою Росією. Замість України знову з'явився «Південь Росії» та поділ на три генерал-губернаторства. «...Це надзвичайно симптоматично, що нові спроби ніби оздоровлення державного життя починаються якраз

з того місяця, на якому зламала собі в'язи стара державність», – констатувала газета¹⁵. Можна припустити, що думка «Променя» більше відповідала настроям українців у Києві, і в подальшому вона ставала все поширенішою.

Виступ «Слова» був негативно зустрінутий в УНР. ЦК УСДРП у Кам'янці-Подільському виключив В. Садовського з лав партії за співробітництво з газетою «Слово», яка «провадить антинаціональний курс, проповідує ідею федерації і угоди з Добровольчою армією». У відповідь редакція «Слова» заявила, що вона «веде лінію української реальної соціал-демократичної політики», тоді як ЦК партії відірвався від більшості пролетаріату, від районів робітничого руху, й подібні його постанови «перетворюють партію в секту»¹⁶.

Подальший розвиток подій призвів до певної переоцінки своєї позиції й «Словом». В усякому разі, у редакційній статті «На роздоріжжі» 25 вересня газета вже змінила акценти і тепер, шукаючи спільну мову з денікінською владою, закликала її до співробітництва з суспільством. «До державних і адміністративних справ треба підходити обережно і обходитися тут без допомоги широких громадських мас, без їх довір'я і співробітництва неможливо», – писала газета. Розвиваючи цю думку, 12 жовтня газета знову наголошувала, що «справжня державна політика мусить полягати на утворенні коаліції всіх державних елементів, причому головне місце в цій коаліції відповідно до наших обставин має займати селянство». 14 жовтня – висловлювала занепокоєння тим, що «у владі не задіяні місцеві елементи. Як колись за кожною серйозною справою відсилали до Петербурга, так тепер до Ростова. Старі методи проглядають у ставленні до українського руху, у тій ролі, яку відіграють Шувльгини і Савенки».

На початку листопада ситуацію, яка дедалі ускладнювалася, проаналізував В. Садовський у статті «Російське громадянство і українська справа». Він з жалем констатував погіршення становища українства, наступ на головні досягнення національного руху – школу, книгу, елементарні права українців. І відзначив, що серед цієї «оргії руйнування» українці залишаються самотніми, не зустрічають жодної організаційної підтримки з боку

російської демократії, яка не спромоглася на жодну акцію на захист національних прав українців. «Тепер думати і говорити про якийсь порозуміння цілком безцільно, – підводить підсумок автор. – В боротьбі за наші права ми мусимо йти одні»¹⁷. Ставало цілком очевидним, що співпраця як із владою, так і з російською демократією, до якої щиро прагнули українці в інтересах спільної боротьби проти більшовизму, не відбулася. І сталося це не з вини українців.

Наскільки можна судити з української преси, контакти між українцями, що опинилися по різні боки фронту, були обмеженими. В усякому разі інформація у кам'янецьких газетах щодо становища у Києві, життя української громади подавалася з великим запізненням і мала не завжди об'єктивний характер. Зрозуміло, що у київських газетах із цензурних міркувань відповідна інформація також була вкрай обмеженою. Але є деякі факти, що свідчать про критичне ставлення ліберального українства до політики Директорії. 10 жовтня у «Промені» з'явилася стаття А. Ніковського «Національний більшовизм», у якій автор глузував з приводу наказу міністра освіти Директорії Н. Григорієва про вилучення з бібліотек біля ста назв «анти-українських» книжок, до яких потрапили навіть такі класичні твори як поема О. Пушкіна «Полтава» та роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем».

Серед проблем міського життя особливе занепокоєння української громади викликала освіта. Не вистачало шкільних приміщень, практично всі будинки потребували ремонту, бракувало підручників, не було запасів палива на зиму. Головною причиною, безперечно, був брак коштів – за денікінським законодавством українській школі було відмовлено у державному фінансуванні. Навіть прихильники білої влади вважали таке рішення помилковим. Полтавський комітет кадетської партії звернувся з приводу наказу про українську освіту до Особливої наради, де вказав, що подібне рішення «...може бути сприйнято як акт відновлення боротьби з українським національним рухом». Комітет партії просив переглянути це розпорядження в дусі прихильного ставлення до національних потреб українців¹⁸.

Попечителем Київського учбового округу денікінці призначили відомого українофоба, ректора університету Св. Володимира проф. Є. Спекторського. Делегації представників чотирьох українських гімназій, яка 17 вересня звернулася з клопотанням про фінансову допомогу, він відверто заявив: «Оскільки українське військо є політичним ворогом білогвардійського режиму, влада відмовляється утримувати українську освіту»¹⁹.

Інакшим було ставлення до української освіти демократичної громадськості Києва і перш за все вчителів. За роки революції у свідомості освітян відбулися суттєві зміни. 1917 р. більшість київського вчительства негативно сприймала перші кроки українців зі створення національної освіти. Тепер вони займали цілком протилежну позицію. 14 вересня правління Всеросійського учительського союзу – профспілки вчителів, яка об'єднувала представників різних національностей, оприлюднило резолюцію про рівноправність мов в освіті. 18 вересня резолюція стала предметом обговорення на багатолюдних зборах київської організації союзу. Думки розділилися, частина вчителів не погоджувалася з резолюцією, але більшість вважала рішення влади несправедливим. 27 вересня питання було повторно поставлене й проголосоване на учительських зборах. Більшістю голосів (259 проти 137) була ухвалена резолюція на підтримку позиції правління: «Народ український, так само як руський, польський і єврейський, має право на свою національну школу рідною мовою... Визнання з боку держави за українцями права творити свою школу, культуру та літературу дасть можливість народу українському зробити свій внесок до скарбниці світової культури. До втілення в життя цих принципів... учительство м. Києва закликає владу і суспільство»²⁰.

Міська дума також підтримала домагання українців. Голова міського комітету з народної освіти А. Ярошевич 24 вересня зробив доповідь, у якій запропонував зберегти українські школи, мотивуючи це як правом українців на освіту рідною мовою, так і тим, що вони були відкриті Міською думою і за це рішення голосували усі гласні. Міська управа ухвалила: «1) принципово вважати необхідним існування у Києві учбових закладів з викладанням українською мовою; 2) порушити перед генералом

Денікіним клопотання щодо надання Київському міському самоврядуванню права утримувати своїм коштом такі заклади»²¹. Військова влада залишила це рішення без уваги. І хоч Міська дума ще неодноразово порушувала перед нею питання щодо української освіти, поліпшити її становище вона не змогла.

12 жовтня представники Товариства шкільної освіти знову відвідали проф. Є. Спекторського з приводу низки нагальних питань української освіти у місті. З огляду на реакцію громадськості тон його дещо змінився. Тепер він обіцяв, що українські школи отримають державну підтримку, але не раніше Різдва, коли рівень і стан української освіти буде остаточно з'ясований відповідними ревізіями. Проте своїх поглядів він не змінив. «Треба викинути зі шкіл всякий «самостійницький дух», а також почистити персонал, позбавивши його відомих, яскравих самостійників», – резюмував Спекторський²².

23 вересня газета «Промінь» оприлюднила відоzву Товариства шкільної освіти (ТШО) «До українського вчителства і громадянства», яка закликала «...готуватися взяти замість держави на свої плечі весь тягар справи національної освіти». 1919 р. національну освіту рятували він занепаду самі українці, які, сприймаючи це як свій громадський і патріотичний обов'язок, виявили надзвичайну активність. Рух на допомогу школі набув всеукраїнського масштабу, не залишилося байдужим й українське громадянство Києва. Пожертви у фонд ТШО робили окремі громадяни й колективи, ухвалювалися рішення про відрахування певного відсотку від заробітних плат і доходів. Найбільшу допомогу надали кооперативи. Кооператив «Городской потребитель» на своїх зборах ухвалив перерахувати на потреби української освіти у Києві 200 тис. карб., а загалом київські кооперативи виділили 3 млн. карб. Товариство «Поюр» («Потребительское общество Юга России») виділило 500 тис., потім ще 1 млн. карб., ухвалило перераховувати 1% з усіх укладених угод. Загальні збори службовців Українського кооперативного страхового союзу ухвалили відрахувувати 2% доходів на українську школу.

Масовим явищем стали різні благодійні акції, вистави та концерти, які влаштовували як професійні актори, так і аматори.

Благодійний концерт на користь Товариства шкільної освіти дав хор під керівництвом В. Верховинця. У Троїцькому народному домі відбулася вистава «Дві сім'ї» за участю М. Заньковецької, у Другому міському театрі – «Запорожець за Дунаєм». Преса широко висвітлювала участь в акціях відомих громадських діячів, митців, корифеїв української сцени.

Газета «Слово» за ініціативою читача Микитенка звернулася 31 жовтня до українців із закликом: «35 мільйонів українців, даючи по 1 карбованцю на рік, можуть утримати тисячі шкіл. Невже ви не дали ще того карбованця?» й розпочала збір пожертвувань. На шпальтах газети щоденно друкувалися списки благодійників, усього було названо 468 прізвищ. Найбільші пожертви надійшли від громадян І. Терпила (1000 карб.), В. Верховинця (500 карб.), М. Прокоповича (500 карб.).

Збір коштів на українську школу став всенародною справою. «Хочеться підкреслити ще один, важливий з громадського боку факт, – писав «Промінь», – активну підтримку громадянством всіх національностей української школи. І це тоді, коли життя котить під прапором виразної громадської байдужості. Тим часом на українську школу дають росіяни (Одинець, Зарубін), євреї (Зільберфарб, Фрумін); несуть свою долю робітники (Центральне бюро профспілок, залізничники, мірошники, друкарі); солідно відгукуються кооперативи. ... Простежте за виставами протягом тижня і ви побачите, що як не одна, то дві вистави призначаються на збільшення шкільного фонду»²³.

Завдяки громадській ініціативі українські освітні установи змогли розпочати навчання. Найпершою почала навчальний рік 26 вересня 1-ша українська гімназія ім. Т. Шевченка. Всього ж число українських шкіл у місті скоротилося з 19 до 14, з яких було 5 гімназій. Навчальний процес в усіх київських школах відбувався з великими ускладненнями через матеріально-побутові умови. Катастрофічна нестача фінансів позначилася й на російській школі.

Відновила навчання й українська вища школа, хоч і далеко не в повному обсязі. Для цього керівництву Українського національного університету (ректор Ф. Сушицький, професори Г. Павлуцький та О. Корчак-Чепурківський) довелося відвідати Рос-

тов. В результаті університет отримав статус приватного вузу, що утримувався на недержавні кошти. Він знову ділив приміщення з університетом Св. Володимира, оскільки будинок військового училища, наданий йому 1918 р., використовувався для потреб армії. На відміну від університету Св. Володимира, який так і не розпочав навчання студентів, український університет відновив його з середини жовтня. Заняття відбувалися на історико-філологічному, юридичному та частково медичному факультетах. І хоч проходили вони у неопалених приміщеннях, проте студенти були налаштовані бадьоро²⁴.

Українська академія мистецтв також існувала як приватний заклад. Її фінансування взяло на себе ТШО. Заняття розпочалися 21 жовтня в новому приміщенні по Георгіївському провулку у трьох майстернях, передбачалося відкриття ще чотирьох майстерень. У списках студентів значилося 253 особи. Розпочалися заняття в українському відділі педагогічного (Фребелівського) інституту. Діяла Українська драматична школа з вечірньою формою навчання.

Важливу роль у житті киян відіграла церква. І хоча радянська влада демонструвала негативне ставлення до релігії та пропагувала атеїзм, ставлення населення до релігії не змінилося. Керівництво Київською єпархією здійснював спочатку єпископ Назарій, 30 вересня його заступив митрополит Антоній, відомий українофоб та антагоніст української церкви. 16 вересня поновила діяльність Єпархіальна рада. Стоячи на засадах «єдиної неділимій Росії», керівництво Київської єпархії розпочало відкриту боротьбу з українським церковним рухом. Проголошена законом Директорії 1 січня 1919 р. Українська автокефальна церква не була визнана Російською православною церквою. За радянської влади у Софійському та Микільському соборах, а також в Андріївській та Іллінській церквах відбувалося українське богослужіння. Тепер церковна влада вирішила повернути храми їхньому попередньому причту. Єпископ Назарій звернувся з листом до губернатора з проханням припинити у згаданих церквах службу Божу українською мовою.

26 вересня до Андріївської церкви прибув поліцейський чин, який змусив парафіяльну раду дати підписку, що надалі бого-

служіння буде вестися церковнослов'янською мовою. Наступного дня, коли парафіяни зібралися на вечірню службу, їм було про це повідомлено. Покинувши храм, віруючі влаштували імпровізоване богослужіння навколо нього, вони стали на коліна, молилися і співали. Скандальна подія привернула увагу сторонньої публіки, зібралося багато людей. Частина з них, антиукраїнськи налаштована, лаяла «сепаратистів» і «мазепинців». Але, як виявилось, в українців знайшлося й достатньо симпатиків. Люди обурювалися: «Євреям вільно молитися, як хочуть, штунді вільно, а православним українцям – не вільно!». Більшість публіки була на боці українців й вважала, що подібні дії церковної влади штовхають українців до сепаратизму²⁵.

Незважаючи на заборону, богослужіння українською мовою не припинялися. Наприкінці вересня церковна влада розпочала слідство, усунувши від служби священників і дияконів В. Липківського, Н. Шараєвського, М. Ольшевського, П. та І. Тарнавських, С. Пилипенка, М. Грушевського, О. Дурдуківського, А. Нездельницького, Ф. Гаркавенка, С. Хрипка. Їх звинуватили у непокорі єпископській владі та рішенню Всеукраїнського церковного собору – проведенні служби українською мовою. Аргумент, що вони керувалися волею народу, був визнаний духовним начальством «несуттєвим». Згідно з канонічними правилами покарання передбачало позбавлення сану. Поки ж священникам заборонялося служити, сподіваючись, що вони розкаються²⁶. Проте священники не розкаювалися. Слідство мляво тягнулося більше місяця, але не дійшло жодних висновків. Конфлікт навколо українських парафій викликав обурення і палкі дебати й серед членів Київського релігійно-філософського товариства. Думки науковців розділилися, частина членів товариства підтримала українців.

На численні вимоги парафіян та громадських організацій влада змушена була дозволити з 11 жовтня українську службу у Макаріївській церкві Софійського собору, яка виявилася надто малою, щоб вмістити усіх віруючих. Місіонер російської православної церкви в Україні священник С. Потехін 10 жовтня на засіданні місіонерської ради виступив з доповіддю, у якій констатував, що український церковний рух глибоко вкорінився

серед населення і закликав церковну владу піти назустріч православним українцям та надати їм церкви для богослужінь²⁷.

В жовтні була утворена Об'єднана рада українських парафій. Вона визначила найближчі цілі і завдання, виконання яких вже йшло повним ходом: переклад служб Божих і складання збірників промов; написання розвідок з історії української церкви; складання популярних книжок релігійно-морального змісту, підручників для шкіл, переклад богословської літератури; видання всіх зазначених творів; організація українських парафій, утворення кадрів духовних осіб для українських причтів, заснування релігійно-просвітницьких товариств²⁸. На початку листопада делегація ради відвідала митрополита Антонія, з яким було досягнуто порозуміння з ряду питань. Завдяки клопотанням ради з 7 листопада було дозволено службу у просторішій Теплій церкві того ж Софійського собору. І хоча у церквах, де раніше служили українці – Микільському соборі та Андріївській церкві – тепер на вечірню службу приходило не більше 10-15 осіб, їх так і не повернули українській громаді.

Попри загальні негаразди, українська громадськість Києва не перебувала у стані відчаю і бездіяльності. «Єдине, в чому ми можемо позаздрити українцям – це їхньому бадьорому, безжурному настрою, який так різко відрізняється він панічного настрою київського обивателя»²⁹, – відзначали російські газети вже після спроби більшовиків захопити місто. Загальний тон української преси також був конструктивнішим у порівнянні з російською.

Трохи згодом ті ж газети – «Молва», «Объединение», «Вечерние огни» – констатували, що в українських колах після періоду суму знову починається підйом настрою та життєдіяльності. «Відкритою політичною діяльністю українці в Києві, звісно, не займаються, – писали «Вечерние огни», – але «Українбанк», «Дніпросоюз» та ін. кооперативи перетворилися на маленькі клуби, де українці збираються, балакають рідною мовою, обговорюють політичні та громадські новини. Велику увагу українці приділяють релігійним питанням»³⁰.

Російське громадське й культурно-мистецьке життя після того, як місто пережило напад більшовиків, поступово зане-

падало. Припинили вихід газети «Киевский курьер» та «Объединение», місто залишали відомі актори, співаки, театральні режисери. Виїхав до Харкова цирк «Чинізеллі». Натомість, у жовтні-листопаді активізувалося українське культурне життя. 23 листопада був відкритий театральний сезон колективом драматичних акторів колишнього Державного театру, який тепер називався іменем Т. Шевченка. Його очолили режисери О. Загоров та Г. Юра, серед акторів були Г. Борисоглібська, В. Барвінок, Л. Гаккебуш, Н. Дорошенко, А. Залевська, М. Заньковецька та ін. Театр відновив свій попередній класичний репертуар³¹.

За ініціативи оперних співаків був організований Український вокальний ансамбль на чолі з К. Стеценком, який складався з хору (15 осіб) та кобзарської капели (6 осіб). Зразком для нього слугувала Державна капела О. Кошиця, створена за Директорії для поширення й пропагування українського мистецтва. В репертуарі передбачалася музика українських композиторів, в кобзарській капелі – думи, марші, кантати. Ансамбль збирався вести концертну діяльність в Україні, а згодом планувалася подорож до Західної Європи.

Продовжували працювати українські видавництва. Зокрема, товариство «Друкарь» випустило серію з 10 малюнків відомих українських художників на поштових картках, які були надруковані у Бельгії. Під редакцією В. Модзалевського за участі К. Широцького, М. Біляшівського та Д. Щербаківського готувалося 2-х томне видання «Український старовинний портрет»³². 18 листопада був затверджений статут кооперативного видавничого товариства «Культура», яке спеціалізувалося на виданні підручників, а також шкільного приладдя, малюнків, іграшок для потреб української школи³³.

В підсумку зазначимо, що українці разом з усіма мешканцями Києва вітали Добровольчу армію як визволительку від більшовиків, але, зважаючи на ідеологію та політичний курс білої влади, не стали її прихильниками. Політику білих вони оцінювали цілком об'єктивно, тому ілюзії щодо неї швидко розвіялися. Українці Києва змогли протиставити відверто антиукраїнському режимові громадську ініціативу, завдяки якій українське життя міста тривало. Звичайно, про політичну

діяльність чи пропагандистські акції не могло бути й мови, національне життя обмежувалося культурно-освітньою сферою. Українські кола спрямували значні зусилля на підтримку національної освіти й культури, яким загрожувала занепадом політика білої влади. Українська освіта утримувалася виключно на громадські кошти, діяли видавництва, театри, хоріві колективи тощо. За часів революції відбулися певні трансформації у суспільній свідомості міської спільноти. Частина російської громадськості тепер вважала національні домагання українців цілком справедливими.

¹ Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Інститут історії України, 2002. – С. 37.

² Киевская жизнь. – 1919. – 25 авг. (9 сент.).

³ Там само. – 11 (24) октябрю.

⁴ Україна. – 1919. – 19 вересня.

⁵ Киевская жизнь. – 1919. – 27 августа (9 сентября).

⁶ Промінь. – 1919. – 21 вересня (4 жовтня).

⁷ Киевская жизнь. – 1919. – 17 (30) сентября.

⁸ Промінь. – 1919. – 2-9 (15-22) грудня.

⁹ Там само. – 19 жовтня (2 листопада).

¹⁰ Рада. – 1919. – 3(16) вересня.

¹¹ Промінь. – 1919. – 14(27) вересня; 19 вересня (2 жовтня).

¹² Слово. – 1919. – 10 (23) вересня.

¹³ Киевская жизнь. – 1919. – 10 (23) сентября.

¹⁴ Слово. – 1919. – 13 (26) вересня.

¹⁵ Промінь. – 1919. – 17 (30) вересня.

¹⁶ Киевская жизнь. – 1919. – 16 (29) сентября; Слово. – 1919. – 15 (28) жовтня.

¹⁷ Слово. – 1919. – 26 жовтня (8 листопада).

¹⁸ Киевская жизнь. – 1919. – 5(18) сентября.

¹⁹ Рада. – 1919. – 6 (19) вересня.

²⁰ Киевская жизнь. – 1919. – 1 (14), 6 (19) сентября; Промінь. – 1919. – 17 (30) вересня.

²¹ Киевская жизнь. – 1919. – 12 (25) вересня.

²² Слово. – 1919. – 24 жовтня (8 листопада).

- ²³ Промінь. – 1919. – 2-9 (15-22) грудня.
²⁴ Слово. – 1919. – 13(26) листопада.
²⁵ Промінь. – 1919. – 14 (27) вересня, 17 (30) вересня.
²⁶ Там само. – 18 вересня (1 жовтня).
²⁷ Слово. – 1919. – 15(28) жовтня.
²⁸ Промінь. – 1919. – 18 (31) жовтня.
²⁹ Вечерние огни. – 1919. – 28 сентября (11 октября).
³⁰ Там само. – 12 (25) октября.
³¹ Слово. – 1919. – 17 (30 листопада).
³² Промінь. – 1919. – 1 (14) листопада.
³³ Слово. – 1919. – 9 (22) листопада.

Післямова

Під час великих соціально-політичних зрушень відносини влади і суспільства набувають виняткової актуальності. Дієздатність політичних режимів, що приходять до влади, багато в чому залежить від підтримки та допомоги населення. Як показав перебіг подій 1919 р. у Києві, всі політичні режими демонстрували байдужість до життя міста і його мешканців, у своїх діях мало враховували інтереси населення, покинувши городян сам на сам із побутовими негараздами. Відтак жоден з політичних режимів не був беззастережно підтриманий киянами.

Владу Директорії УНР підтримувала українська громада міста, тобто близько третини його мешканців. Але чимало українців критично ставилися до радикальної соціалістичної політики Директорії та її уряду, разом з усіма городянами обурювалися зухвалою поведінкою республіканської армії, карикатурною «українізацією» тощо.

Прихід радянської влади вітала певна частина городян – робітники, соціалістичні кола, в тому числі й українські, мистецький авангард. Переважна більшість населення зустріла її стримано, водночас сподіваючись, що після безпорадності українського режиму сильна робітничо-селянська влада нарешті встановить лад і спокій. Проте спокійного життя кияни так і не дочекалися. Натомість отримали напівголодне існування, класову боротьбу, порушення норм моралі і права, повне беззаконня та найжорстокіший «червоний терор».

Добровольчій армії кияни були вдячні за звільнення від більшовиків. В цей час городян згуртували антибільшовицькі настрої, які створили ілюзію всезагальної підтримки білої влади. Налагодження нормального життя, відновлення порядку і законності, забезпечення населення продовольством за помірними

цінами давали надію на її подальші кроки в тому ж напрямку. Проте з середини жовтня розпочався зворотний процес – занепад усіх сфер і галузей міського життя, викликаний як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Кияни остаточно втратили довіру до білої армії та байдуже чекали на прихід більшовиків.

Отже, відносини влади і суспільства за усіх політичних режимів розвивалися за схожою схемою. Прихід нової влади місто зустрічало із певною надією на покращення життя. Невдовзі об'єктивні та суб'єктивні реалії призводили до розчарування, яке змінювалося апатією та відверто негативним ставленням до політики і дій влади. Так було і за української влади, і за робітничо-селянської, і за буржуазно-демократичної.

Українська влада взагалі не шукала «ніякої підпори в місті і в міських класах». Соціалістична робітничо-селянська влада не сподівалася на допомогу громадськості і вдавалася до примусових заходів – збору контрибуції, білизняної повинності, трудових мобілізацій, які були малоуспішними. Вона не отримала беззастережної підтримки й від трудящих – київські робітники відмовлялися брати участь у продзагонах. Військова влада ЗСПР так само не була підтримана населенням, хоч і сподівалася на його допомогу на добровільних засадах. Але вдячність білій армії за звільнення від більшовиків та гаряча її підтримка залишалися лише на словах. Самооподаткування не принесло необхідних коштів, заклики допомогти фронту і армії залишили киян байдужими, не було бажаючих навіть займатися заготівлею дров для міста.

Різні політичні режими мали схожі проблеми з міським самоврядуванням. Найлояльнішою до нього була Директорія, можливо через те, що перебування її у столиці було недовгим. Міська управа за часів УНР залишалася керівником господарства та життєзабезпечення міста, і хоча була відсторонена від участі у розгляді політичних питань, не зазнавала прямих втручань у свою роботу. Радянський режим діяв радикальніше, одразу скасувавши демократичне міське самоврядування, яке не вписувалося у структуру влади диктатури пролетаріату. Військовий режим ЗСПР погано узгоджувався із демократичним

характером самоврядування. Спочатку він обмежив компетенцію Міської управи колом господарських питань, а згодом заборонив підготовку до нових виборів, змусив піти у відставку керівництво Думи, тим самим позбавивши її самостійності.

Для всіх режимів була характерна майже повна відсутність достовірної інформації. Через це серед киян поширювалися неймовірні чутки, в суспільстві посилювалася розгубленість, непевність у завтрашньому дні.

Громадське життя українців після поразки національного режиму УНР Директорії обмежувалося здебільшого культурно-освітньою складовою. І більшовицька, і біла влада демонстрували неприхильне, а часом вороже ставлення до української мови та культури. За більшовицької влади, яка оголосила право націй на самовизначення та пролетарський інтернаціоналізм, українці зазнавали більших утисків, ніж за білогвардійців, прихильників «єдиної і неділимої Росії».

Усі політичні сили, які брали участь у боротьбі за владу в Україні так чи інакше вдавались до терору. Проте «червоний терор» став цілком відмінним явищем, який не мав аналогів в історії. Наочно це продемонструвало перебування більшовиків у Києві 1919 р. Якщо терористичні дії опонентів більшовизму (Директорії УНР, білого режиму генерала А. Денікіна) мали характер помсти, покарання або ж зловживання владою, то більшовики, для яких терор був інструментом офіційної державної політики, у повній мірі застосували його проти киян. Тому кількість жертв «червоного терору» набагато перевищувала жертви інших політичних режимів 1919 р. разом узятих.

Для Києва і киян цей рік став найскладнішим і найтрагічнішим роком Української революції.

Наукове видання

Олена Бойко

**НАРИСИ ЖИТТЯ КИЄВА. 1919 рік:
ПОЛІТИКА І ПОВСЯКДЕННІСТЬ**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 27.05.2015 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 8,31. Обл. вид. арк. 6,73.

Наклад 300 прим. Зам. 7. 2015 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.